

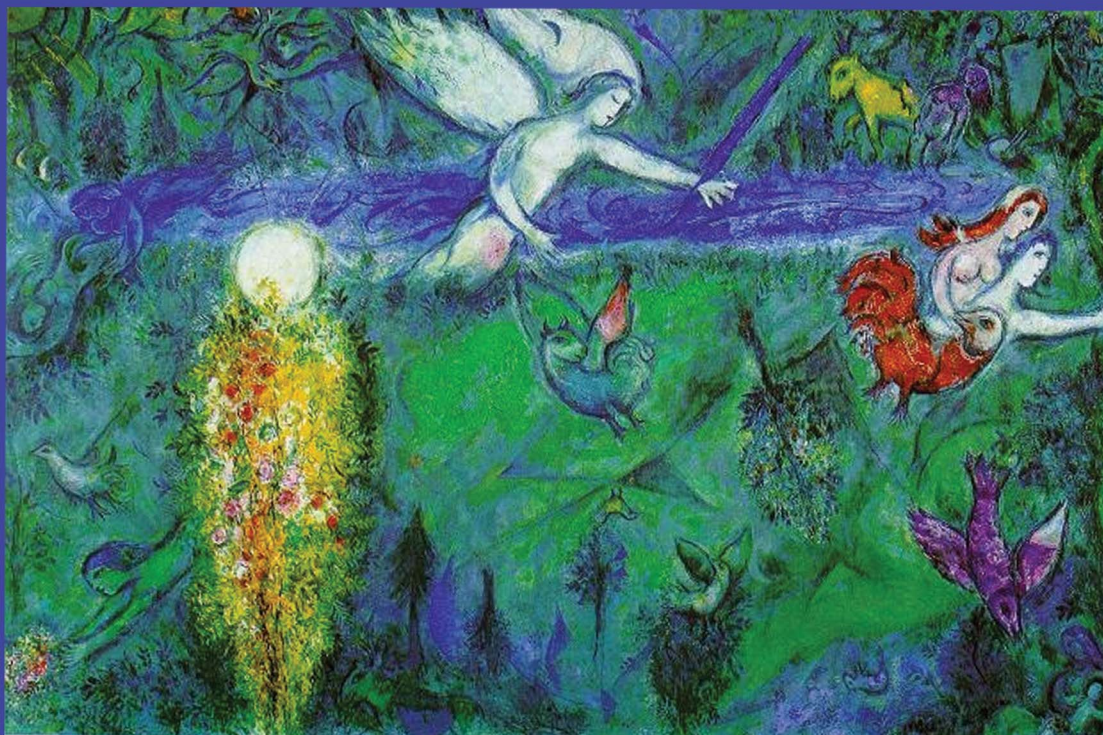
מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי

ע שתונות

התפתחות הגישה הישראלית להרתעה -
דיון ביקורתי בהיבטיה התאורטיים והפרקטיים

יוסי בידץ ודימה אדמסקי

**מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי**

עשתונות

גיליון מס' 8

**התפתחות הגישה הישראלית להרתעה -
דיון ביקורתי בהיבטיה התאורטיים והפרקטיים**

יוסי בידץ ודימה אדמסקי

אוקטובר 2014, תשרי התשע"ה

עורכת: סגן אלוף נאוה גרוסמן-אלוני

אודות המחברים: האלוף יוסי ביזץ, מפקד המכללות הצבאיות, מילא שורה של תפקידים באגף המודיעין של צה"ל, ובהם ראש חטיבת המחקר. הוא בוגר תואר ראשון באגרונומיה מהאוניברסיטה העברית ובעל תואר שני במנהל עסקים (EMBA) מאוניברסיטת תל-אביב. שימש כעמית מחקר במכון ושינגטון למדיניות המזרח התיכון.

ד"ר **זימה אדמסקי**, מרצה בכיר בבית הספר לממשל, אסטרטגיה ודיפלומטיה במרכז הבינתחומי בהרצליה ועמית מחקר במרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי. הוא שימש כעמית מחקר בתכנית ללימודי ביטחון באוניברסיטת הארוורד ובמכון לחקר מלחמה ושלום של אוניברסיטת קולומביה בניו-יורק. תחומי התמחותו הם ביטחון בינלאומי, לימודי אסטרטגיה, תרבות אסטרטגית והיסטוריה צבאית מודרנית. מחקריו בנושאים אלו התפרסמו בארץ ובעולם בכתבי עת אקדמיים מובילים. ספריו: 'מבצע קוקז' (מערכות, 2006) ו'תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית' (מערכות, 2012) זכו בפרס צ'צ'יק לחקר ביטחון ישראל. במסגרת תפקידו בצה"ל ובמשרד הביטחון, עסק במחקר מודיעיני ובתכנון אסטרטגי של מדיניות ביטחונית. בתפקידו האחרון שימש כעוזרו של מזכיר הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון ('ועדת דן מרידור').

בשער החוברת: 'גירוש אדם וחווה מגן עדן' מאת מארק שאגאל. הסיפור המקראי מגלם את הניסיון הראשון בהיסטוריה האנושית לייסד משטר הרתעה - "ומפרי העץ, אשר בתוך-הגן אָמר אֱלֹהִים לֹא תֹאכְלוּ מִפִּנּוֹ, וְלֹא תִגְעוּ בוֹ: פֶּן-תָּמָתוּן" (בראשית ג ג); וגם המקרה הראשון של כישלון - "וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תֵאֱנָה-הוּא לְעֵינַיִם, וְנִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל, וַתִּקַּח מִפְּרִיו, וַתֹּאכַל; וַתֵּתֶן גַּם-לְאִישָׁהּ עִמָּהּ, וַיֹּאכְלוּ" (בראשית ג ו). הגירוש מגן עדן מגלם בתוכו מספר הגיונות מערכתיים: אין בכך רק משום עונש בגין חציית 'קווים אדומים' וקריסת משטר ההרתעה (האכילה מעץ הדעת), כי אם הדגמה בדבר הטלת ספק באפקטיביות אסטרטגיה זו, באמצעות איום (פן תמותו) ומעבר לאסטרטגיה של מניעה אקטיבית, באמצעות הפעלת כוח בפועל - "וַיִּגְרֹשׁ, אֶת-הָאָדָם; וַיִּשְׁכַּן מִקֶּדֶם לְגַן-עֵדֶן אֶת-הַחֲרָבִים, וְאֶת לֶחֶט הַחֲרָב הַמִּתְהַפֶּקֶת, לְשֹׁמֵר, אֶת-דָּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים" (בראשית ג כד), נוכח ההכרה, כי לא ניתן יהיה להרתיע מפני אכילה מעץ החיים. יחד עם זאת, להכרעה זו של אלוהים, באשר לגירוש אדם וחווה מגן העדן, נודע אפקט הרתעתי משמעותי ביותר, שעתיד להשפיע על האינטראקציות האסטרטגיות ביניהם בהמשך.

הקדמה

על רקע תחקירי מבצע 'צוק איתן', שיצא לדרך כ'מבצע שהגיונו הרתעה', מתפרסם גיליון 'עשתונות' זה, פרי שיח ודיונים מתמשכים בין המחברים, המנסים במשותף להעמיד תאוריה למושג ה'הרתעה', כשהאחד מייצג את הגישה האקדמית והאחר את נקודת המבט של הפרקטיקן. בחיבור זה באים לידי ביטוי פערים תפיסתיים בין המחברים בהבנות ובהמשגות, ובכוחו של פולמוס זה להוות חומר ייחוס להמשך למידה בנושא. המחקר מתחקה אחר ההתפתחות הרעיונית של תפיסת ההרתעה ומקיים דיון ביקורתי אודות המתחים והאתגרים שהיא מגלמת.

תחרות הלמידה הביאה את יריביה של ישראל ליזום שינוי פרדיגמטי ולהעתיק את ההתנגדות משדות הקרב הקונבנציונאליים, בין צבאות סדירים, למישור המערכתי האסימטרי. הקהילה האסטרטגית בישראל עוברת הסתגלות מערכתית לשינוי זה והיא חותרת להתאים את תפיסת המענה שלה להשתנות הדרמטית בסביבה האסטרטגית.

צה"ל אמנם השכיל, על פי רוב, לזהות את השינוי בסביבה, אך התמהמה בהבנת הפער בין שינוי זה לבין הפרדיגמות ששימשו אותו. כלומר, נוצר פער בין השינוי במהות הסביבה האסטרטגית ובטבע היריבים לבין האסטרטגיה והגישה המערכתית הנדרשת. בין שאר מאמצי הלמידה אודות פער זה, בולט בצה"ל הניסיון לבחון מחדש את תפיסת ההרתעה המסורתית ולעצב פרדיגמה חדשה, בהתאם למציאות המערכתית של 'עידן מלחמות האש'.

אחת החולשות המרכזיות בדיון המסורתי אודות מושג ה'הרתעה' היא הפרדתו המלאכותית ממושג ה'הכרעה'. לא זו בלבד שמושגים אלו אינם נהירים, הרי שגם הזיקות ביניהם נתפסות לרוב כמכניסטיות, טוריות ונטולות הקשר. בנוסף, מתקיים עירוב מושגי בין הממד הטקטי לממד האסטרטגי. מושג ההכרעה הוא אופרטיבי בעיקרו, והוא קשור רק בעקיפין לממד האסטרטגי. מבחינה מערכתית, ההכרעה היא למעשה מימוש ההישג המוגדר למערכה והיא מושתתת על ממד נגיטיבי,

שנועד למנוע מהאויב הישגים מערכתיים, ועל ממד פוזיטיבי, היוצר לנו תנאים חדשים, שיאפשרו לגבש אסטרטגיה חדשה, ורצויה כמובן. לפיכך, בעוד שההרתעה וההכרעה נתפסות כחלק מעמודי התווך של תפיסת הביטחון, הרי שהמשגה זו רוויה במבוכות קונצפטואליות, באתגרים לא מבוררים ובמתחים לא מיושבים. ייחודיות זו בולטת בעיקר מאז הכניסה ל'עידן מלחמות האש' ועל רקע מרכזיותן של 'מערכות שהגיוןן הרתעה' בפרקטיקה הצה"לית.

מבוכות אלו, בחלקן, אינן חדשות. הן נובעות, בין היתר, משימוש בהמשגה שנוצרה בהקשר הגרעיני בעידן המלחמה הקרה. אולם, הן היו פחות חריפות בעידן הקודם, כאשר ההרתעה הייתה, לרוב, תוצר הלוואי של 'ההכרעה המערכתית' במלחמות הגדולות. מרכזיותם של המושגים 'הרתעה' ו'הכרעה' בהווה הביטחונית, לצד דלות הידע הקונצפטואלי בתחום, מזמינות בירור מושגי, חקירה מערכתית ופיתוח תובנות פרקטיות לטובת הפולמוס המתנהל כיום בצה"ל אודות תפיסת ההרתעה וההכרעה. החקירה המערכתית בפרסום זה עומדת על מקורות ההיגיון המשפיעים על השימוש שעושה צה"ל בעיקר במושג ההרתעה ומניחה מסד עיוני ומושגי, העשוי לאפשר פיתוח ידע מערכתי רלבנטי לביטחון הלאומי של ישראל.

הקוראים מוזמנים להגיב.

בברכת למידה פורייה,

יוסי בידץ, אלוף

מפקד המכללות

תוכן העניינים

7	מבוא
	פרק א' - פרדיגמת ההרתעה המסורתית : עלייתה, התיישנותה וקריסתה
9	כללי
9	ייחודיות התפיסה הישראלית - חקירה באמצעות מבט השוואתי
13	הסיווג המסורתי של רצף ההרתעה הישראלית
15	המכניזם המסורתי של ההרתעה הישראלית
	פרק ב' - משבר הידע והשינוי הפרדיגמטי
17	כללי
17	זיהוי השינוי
19	משבר הידע והתגבשותה של הפרדיגמה החדשה
22	מאמצי ההגנה וההתגוננות ותרומתם ליצירת משטר ההרתעה
	פרק ג' - תפיסת ההרתעה המעודכנת: תובנות, אתגרים ומתחים
25	כללי
25	אתגר 'החקירה האסטרטגית והאופרטיבית'
26	אתגר 'העיצוב המערכתי'
26	אשליית 'הערכת האפקטיביות של ההרתעה'
28	אתגר 'התקשורת האסטרטגית'
31	אותות אסטרטגיים - בין בהירות לעמימות
32	אתגר 'נקודת השיא בהרתעה'
37	בין 'מקסום העוצמה' לבין 'השפלה מערכתית'
38	בין הרתעה לבין שינוי עמוק
38	'מאזני ההרתעה' ו'תחרות הלמידה'
40	אתגר 'הבנת האחר'
41	אתגר 'בחינת מצב ההרתעה'
	סיכום
42	כורח 'הלמידה המערכתית'
44	מקורות

מבוא

בחיבור זה אנו מבקשים לטעון, שהתפיסה הישראלית של מושג ה'הרתעה' המקובלת כיום - הדומה מאד להגדרה המילונית, הפשטנית והמסורתית - לא רק שאינה מספקת, אלא אף יכולה להסב נזק אסטרטגי. 'הרתעה', על פי ההגדרות המילוניות המקובלות, היא שימוש באיום, שנועד להשפיע על התחשיב של היריב, במטרה לשמר את הסטאטוס קוו, כלומר, את המציאות שהתהוותה באפיזודה נתונה בין שני שחקנים¹. ההרתעה נועדה למנוע התנהגות לא רצויה, על ידי שכנועו של היריב, כי היתרונות הצפויים לו מהמהלך שהוא שוקל לנקוט או מהמגמה המערכתית שהוא שוקל לחולל, מתגמדים מול העלויות הנלוות. בשנות החמישים של המאה שעברה הוגדרה 'הרתעה' כאחד מעמודי התווך של תפיסת הביטחון הישראלית, לצד 'הכרעה' ו'הרתעה'. מאז, הובילה תפיסת ההרתעה חשיבה ועשייה אסטרטגיות בתחום הביטחון הלאומי, חרף המבוכות המובנות במושג זה. לקראת שנות התשעים, על רקע שינוי דרמטי בטבע העימותים - מ'עידן ההתמודדות עם צבאות מדינתיים סדירים' ל'עידן ההתמודדות עם שחקנים אסימטריים-היברידיים' - החלו מתגלעים סדקים בתפיסת ההרתעה המסורתית, ובהדרגה היא אף פשטה את הרגל.

מאז זיהוי ההיסט - הפער בין השתנות המציאות האסטרטגית לבין התפיסה המערכתית הקיימת - החלה הקהילה האסטרטגית בישראל² בתהליכי בירור וחיפוש קונצפטואליים, אשר נועדו לעצב פרדיגמת הרתעה מעודכנת למציאות המערכתית המתהווה. תהליך החקירה, הלמידה וההסתגלות המערכתיים הוא ארוך, סבוך ומורכב, והוא נמשך בצה"ל גם כיום, ב'עידן מלחמות האש'. מצבה של תפיסת ההרתעה בישראל הוא ייחודי ומעורר תמיהה. השיח האסטרטגי והאופרטיבי

¹ לעומת זאת, כפייה היא שימוש באיום, שנועד לשנות את המציאות האסטרטגית.
² 'קהילה אסטרטגית' היא מכלול הגופים, המוסדות והמומחים, אשר עוסקים, משפיעים ומעצבים את היחס לסוגיות הקשורות לאסטרטגיה, בהקשרי הביטחון הלאומי.

רווי במושג זה, הרתעה היא חלק אינטגרלי מהמנטאליות האסטרטגית הישראלית והיא מניעה את התהליכים ואת המהלכים המשמעותיים ביותר בתחום בניין הכוח והפעלתו לאורך שנים רבות. עם זאת, תפיסת ההרתעה רוויה במבוכות קונצפטואליות, באתגרים לא מבוררים ובמתחים לא מיושבים. לעתים, תפקוד מערכת הביטחון בתחום ההרתעה הוא אינטואיטיבי, שבלוני ובלתי קוהרנטי. ייחודיות זו בולטת בעיקר מאז מה שנתפס כ'סוף עידן ההכרעה' ועל רקע הופעתו של המושג 'מערכות שהגיון הרתעה' בפרקטיקה הצה"לית. מרכזיות מושג ההרתעה בהווה הביטחונית, לצד דלות הידע הקונצפטואלי בתחום, מזמינות בירור מושגי, חקירה מערכתית ופיתוח תובנות פרקטיות. בהקשר זה עולות מספר שאלות: במה מתבטאת הייחודיות של הגישה הישראלית המסורתית להרתעה? כיצד נראתה האבולוציה האינטלקטואלית של תפיסת ההרתעה? מהי מהות המבוכות, האתגרים והמתחים בתחום זה? כיצד יש להמשיג ולהבנות את הדיון אודות סוגיות בהרתעה, על מנת לאפשר חשיבה שיטתית ופרקטית בתחום?

במחקר זה נערך ניסיון להתמודד עם שאלות אלו, להתחקות אחר הגנאלוגיה הרעיונית של תפיסת ההרתעה הישראלית ולפתח תובנות לטובת הפולמוס המתנהל כיום בצה"ל אודותיה. המטרה היא להניח מסד עיוני ומושגי, שיאפשר דיון ביקורתי אודות 'מערכות שהגיון הרתעה'. הטענה המרכזית במחקר היא שאין להסתפק בהמשגה קוטבית של 'מערכות שהגיון הרתעה' או 'מערכות שהגיון הכרעה', אלא יש לפתח המשגה אלטרנטיבית, חדשנית ומתחכמת יותר, שתיתן ביטוי למורכבותו של העיצוב המערכתי נגד שחקנים היברידיים ותאפשר תכנון מבצעי לקראת המערכות הבאות.

המחקר בנוי כדלקמן: הפרק הראשון מתאר את עלייתה, התיישנותה וקריסתה של פרדיגמת ההרתעה הישראלית המסורתית; הפרק השני בוחן את משבר הידע ואת השינוי הפרדיגמטי, שתפיסה זו עברה מאז שנות התשעים; הפרק השלישי מנתח את האתגרים והמתחים, המתהווים כיום בתחום ההרתעה, בעיקר על רקע 'צוק איתן', ואילו הסיכום מציב את 'כורח הלמידה המערכתית'.

פרק א' - פרדיגמת ההרתעה המסורתית: עלייתה, התיישנותה וקריסתה

כללי

בפרק זה נבחנת פרדיגמת ההרתעה הישראלית המסורתית, כפי שהתגבשה בשנות החמישים של המאה שעברה. מובלטת ייחודיותה של ההרתעה הישראלית בהשוואה לזו האמריקאית, מוצגים סוגיה השונים של ההרתעה ונדון המכניזם של מימוש ההרתעה, שהיה בתוקף עד שנות השמונים, עד שאבד עליו הקלח.

ייחודיות התפיסה הישראלית: חקירה באמצעות מבט השוואתי

חקירת התפתחותה של החשיבה אודות מושג ההרתעה בישראל, באמצעות העמדתו מול התפתחות המושג בארצות הברית, מבליטה את ייחודיותה של הגישה הישראלית. חקירה באמצעות השוואה לתפיסה האמריקאית מתבקשת משתי סיבות - וזאת, מתוך הכרה בשוני העצום בהקשר ממנו נבעו מושגים אלו - ראשית, מאז סוף שנות הארבעים הובילה החשיבה האסטרטגית האמריקאית בפיתוח תאוריית ההרתעה, והיא זו שהפיצה את הלקסיקון ואת ההמשגה בתחום זה בעולם. גם כיום, נושא השיח בישראל אודות ההרתעה את חותמה של האסכולה האמריקאית. שנית, היקף תשומת הלב, שפרקטיקנים ותאורטיקנים בשתי המדינות השקיעו בנושא, עולה על זה המושקע בכל קהילה אסטרטגית אחרת. בארצות הברית ידע העניין בהרתעה עליות וירידות. במהלך המלחמה הקרה היוותה ההרתעה את עמוד השדרה של תפיסת הביטחון הלאומי. בהמשך, היא נדחקה לשולי המחקר והמעש, עברה נידוי מחקרי ומעשי בשנות התשעים, עד ששבה למוקד העיסוק בעשור האחרון. בישראל, ה'הרתעה' עדיין נתפסת

כאחד מעמודי התווך של תפיסת הביטחון, לצד 'ההרתעה', 'ה'הכרעה' ו'בהמשך, 'ה'הגנה'.

כחסידות נלהבות של ההרתעה, שתי המדינות נבדלות מהותית זו מזו בהמשגת השימוש בכוח בהרתעה. בספרות ההרתעה המערבית הקנונית, שהקשרה הוא בעיקר גרעיני, מדגימה הפעלת הכוח מעבר ממדיניות של 'השפעה' למדיניות של 'שליטה'. ועל כן, שימוש בכוח, על פי התפיסה האמריקאית, הוא סימן המעיד על כישלון ההרתעה. לעומת זאת, במקרה הישראלי, שימוש בכוח אינו מעיד על כישלון ההרתעה, אלא משמש מרכיב תחזוקה בלתי נפרד ממנה.

שלוש סיבות מונחות בבסיס שונות מהותית זו בין שתי המדינות בהמשגת ההרתעה:

ראשית, לצד כל ההבדלים המהותיים בין שתי המדינות, הרי שמדובר גם בהקשרים אסטרטגיים שונים. תאוריית ההרתעה האמריקאית הקלאסית התפתחה בהקשר הגרעיני, בעוד שהגישה הישראלית התגבשה בהקשר הקונבנציונאלי והת-קונבנציונאלי. תפיסת ההרתעה במערב התמודדה - על רקע המלחמה הקרה עם ברית המועצות - עם השאלה כיצד להפיק את התועלת המרבית מנשק גרעיני, מבלי להשתמש בו, וכיצד למנוע או להגביל באמצעות עימות קונבנציונאלי. לעומת זאת, תפיסת ההרתעה הישראלית התמודדה - על רקע חיכוך אופרטיבי עם שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים - עם השאלה כיצד לדחות ולצמצם את התפרצותה הבאה של אלימות קונבנציונאלית, המציבה איום טריטוריאלי וקיומי ומסבה אבדות בנפש.

שנית, הקשרים אמפיריים שונים דרשו בסיסים תאורטיים שונים. הקונצפט המערבי של ההרתעה צמח מתוך 'תאוריית ההפצה האסטרטגית'. בהשראת אסכולת הכוח האווירי, המשיג הדור הראשון של האסטרטגים הגרעיניים בארצות הברית 'הרתעה' כשימוש באיום במטרה להשפיע על התחשיב האסטרטגי של היריב. בין שהאיום נועד לשימור הסטאטוס קוו (הרתעה) או לשינויו (כפייה), מדובר באסטרטגיה של 'השפעה פסיכולוגית', ולא באסטרטגיה של 'שליטה בכוח'. לכן, על פי התאוריה המערבית, הרתעה מונעת פעולה על ידי

איום להשתמש בכוח, ולא באמצעות מימוש. שימוש בכוח, על ידי הצד המאיים או על ידי הצד המאומים, מעידים על כישלון ההרתעה. הנחת היסוד של התאורטיקנים האמריקאים גרסה, כי בהקשר הגרעיני צריך, ואף ניתן, להגיע ל'הרתעה מוחלטת', כלומר, ל'אפס של אלימות גרעינית'³. לעומת זאת, הגישה הישראלית להרתעה, שהתגבשה בעיקר בהקשר הלא גרעיני, לא ינקה מ'אסכולת ההפצה האסטרטגית', שכן בהקשר הקונבנציונאלי, הרעיון של 'הרתעה מוחלטת' אינו רלבנטי. באינטראקציות שאינן גרעיניות השימוש בכוח הוא נסבל יחסית, שכן הוא אינו מהווה בהכרח קטסטרופה אולטימטיבית.

בהקשר הקונבנציונאלי, תופעת כישלון ההרתעה היא רק אפיזודה בתהליך הלמידה בין השחקנים אודות היכולת והנחישות של כל אחד מהצדדים⁴. לכן, טענת התאוריה המשפטית-קרימינולוגית (לפיה לא ניתן להבטיח שלא תתקיים כלל הפרת חוק, אך בכוחם של תקדימי ענישה לגרום לעבריינים להעריך מחדש את כוונותיהם, וכך להפחית את שיעור ההתנהגות הפסולה בקרבם וכן בקרב המתבוננים מהצד), התאימה לגישה הישראלית יותר מהאסכולה של 'ההפצות האסטרטגיות'. על כן, בניגוד לגישה הגרעינית, גורסת השיטה הישראלית, כי הרתעה אינה יכולה לשלול אלימות לחלוטין - שכן היא נדונה להיכשל, במוקדם או במאוחר - ועל כן, היא חייבת להתבסס על פעילות בכוח. מכאן, שהשימוש בכוח, מפעם לפעם, הוא אינו כישלון, אלא מרכיב ליבה בהרתעה, ותנאי הכרחי להצלחתה⁵.

סברה מעין זו התאימה לתפיסת הביטחון המסורתית של 'תורת הסבבים', הרואה את העימות הבא כעניין של זמן. ההרתעה הישראלית לא נועדה לחסל את האלימות, אלא לדחות את הסבב הבא ולהפחית את עוצמתו. כפי שבקרימינולוגיה משמש העונש לבנייה ולשימור של כללי התנהגות, כך, רואה הגישה הישראלית בכוח הצבאי מכשיר

³ Rid T. (2012); See also: Lebow R. (2007); Overy R.J. (1992); Quester G. (1996).

⁴ Lieberman E. (2013); Mearsheimer J. (1985).

⁵ Rid T. (2012), pp. 127-129, 142.

למיסודן, לקיומן ולמישטורן של נורמות התנהגות אסטרטגית בקרב היריב.⁶ בשל כך, ההרתעה הישראלית התעצבה בסדרת מעשים כוחניים, שנועדו להטביע ביריב את 'כללי המשחק' ולהכריח אותו להפנימם על פני הזמן.⁷ הגישה הישראלית, מלכתחילה, הייתה פסימית ביחס לסיכוייה לפתור את הבעיה האסטרטגית רק בכוח הזרוע, אך אופטימית ביחס לפוטנציאל הגלום בענישה תקופתית.⁸ הגישה המסורתית הניחה, כי שימוש עתי בכוח, בבחינת 'תחזוקה של ההרתעה', יפגין יכולת, יְשַׁמֵּר מוּנִיטִין של נחישות, ועל כן, יבטיח את אמינות האיום בעתיד. בכך, מתקיים שוני מהותי ביחס לתפיסה האמריקאית, השואפת להשיג 'אפס אלימות', כלומר, הרתעה מוחלטת. ההבדל השלישי נוגע לתרומתם של התאורטיקנים האקדמיים ושל אנשי המעש, בשתי המדינות, לגיבוש תורת הרתעה. בארצות הברית, אינטלקטואלים ביטחוניים הניחו את יסודות ההרתעה ועיצבו אותה למכשיר מדיניות הגיוני, קוהרנטי ויעיל. במאמץ דידקטי ושיטתי, הם יצרו עבור המדינאים מרכיב תאורטי וכלי אסטרטגי חדש. בניגוד לכך, במקרה הישראלי, מילאו הפרקטיקנים תפקיד מכריע בהמשגת ההרתעה. בשל תרומתם הדלה יחסית של אנשי האקדמיה והמיעוט היחסי של מחקרי היסוד, שנכתבו על ידי 'אינטלקטואלים ביטחוניים', תפיסת ההרתעה בישראל היא מסובכת יותר וסדורה פחות מהתפיסה האמריקאית.⁹

מאחר שההרתעה בישראל אינה משנה סדורה, אלא מנהג אסטרטגי, הלקסיקון ועולם המושגים בתחום זה הם מבלבלים ובלתי עקביים: אנשים מתכוונים לדברים שונים, כשהם משתמשים באותם מושגים או מייחסים משמעויות שונות לאותו מונח. מושגים מתורת ההרתעה הגרעינית הקלאסית, המערבית, אומצו לשיח באופן לא ביקורתי, כשהם אינם מתאימים בהכרח לניתוח של תופעות אסטרטגיות

⁶ Ibid, p. 125.

⁷ Lieberman E. (2013), p. 220; Rid T. (2012), p. 141.

⁸ Rid T. (2012), p. 137.

⁹ Bar-Joseph U. (1998), pp. 147-148.

ומערכתיות, הדורשות המשגה אחרת. ספרות ההרתעה הקונבנציונאלית, הרלבנטית יותר להקשר הישראלי, היא דלה יחסית בתאוריית ההרתעה המערבית הכללית, ולא נודעה לה השפעה מעצבת על השיח המקצועי הישראלי¹⁰.

הסיווג המסורתי של רצף ההרתעה הישראלית

הקטגוריזציה של ההרתעה, כפי שהייתה מקובלת בשיח הישראלי, הותאמה לסוג השחקן ולאיום הנשקף ממנו:

'הרתעה אסטרטגית' או **'הרתעה בסיסית'** נועדה למנוע מלחמה כוללת משחקנים מדינתיים; **'הרתעה שוטפת'** נועדה למנוע אלימות בעצימות נמוכה משחקנים לא מדינתיים; **'הרתעה ספציפית'** נועדה למנוע מהלכים מוגבלים, המסכנים אינטרסים חיוניים משניהם ואילו **'הרתעה מצטברת'** נועדה לשכנע שחקן כלשהו, כי השגת מטרותיו בשדה הקרב או באמצעות אלימות נידונה לכישלון¹¹.

כבר בשנות החמישים נתפסה ההרתעה בישראל כמנעד של מצבי יסוד אסטרטגיים, שבה סוג אחד של הרתעה יכול להתמוטט, בעוד שסוגים אחרים עשויים להישמר, ולא במונחים קוטביים של 'כישלון מוחלט' או 'הצלחה טוטאלית'. התפיסה המסורתית אף הניחה, כי למרות שבמנעד הלא דיכוטומי הזה, קריסה של סוג אחד של הרתעה אינה מסמנת בהכרח כישלון של סוג אחר שלה, אם כי, קשה לתרגם סוג אחד של הצלחה הרתעתית למשנהו.

לדוגמה, תבוסת המצרים במלחמת ששת הימים גרמה להם להגביל את מטרות המלחמה העתידית שלהם ולפקפק עוד יותר ביכולתם האופרטיבית לעקור את ישראל מהטריטוריה באמצעים צבאיים. על כן, הניצחון ב-67' ביסס עוד יותר את ההרתעה הבסיסית והאסטרטגית של ישראל מול מצרים מפני מלחמה כוללת. יחד עם זאת, מצרים לא

¹⁰ Bar-Joseph U. (1998), pp. 146-148; Mearsheimer J. (1983); Jervis R., Lebow R. and Gross Stein J. (1985); Shimshoni J. (1988); Freedman L. (2004); Huntington S. (1984); Mearsheimer J. (1983); Betts R. (1985).

¹¹ Bar-Joseph U. (1998); Almog D. (2005).

ויתרה, באותו שלב, על השאיפה להגשים את מטרותיה המדיניות באמצעים אלימים, ולפיכך, שינתה פרדיגמה אסטרטגית ויזמה מלחמת התשה מתמשכת בעצימות ובהיקף מוגבלים יותר. המאמץ של מצרים להיחלץ מהתוצאות הבלתי נסבלות של מלחמת ששת הימים, מדגים את קריסת ההרתעה השוטפת והספציפית של ישראל. בדומה, גם הרעיון האסטרטגי והמערכתי של סאדאת, ערב מלחמת יום הכיפורים, מדגים את הנחת היסוד אודות העליונות הצבאית הישראלית, אשר הרתיעה אותו מלהרחיב את מטרות המלחמה והביאה לצמצום גבולות המערכה ולהתאמתה למשאביו הנתונים. עם זאת, הוא לא הורתע מלהמשיך את המאבק המזוין, כשיזם מלחמת פתע, אשר יעדיה האופרטיביים מוגבלים.

בנוסף לנדבכי הרתעה בסיסיים - כגון יחסיה המיוחדים עם מעצמת העל וחוסנה הלאומי - ביססה ישראל, באופן מסורתי, את הרתעתה על שני אמצעים, המוכרים בתאוריה האסטרטגית כ'הרתעה באמצעות שלילה' וכ'הרתעה באמצעות ענישה'. הסוג הראשון מתייחס לפעולות, אשר שוללות את ההישג המצופה על ידי היריב ומותירות אותו עם מחיר התוקפנות. בקטגוריה זו נכללות יכולות הגנה אקטיבית ופסיבית לסוגיהן, המאותתות ליריב על הקושי להשיג את מבוקשו. סוג ההרתעה השני מתייחס לפעולות, אשר מענישות את היריב על ניסיונו לשנות את הסטטוס קוו. בקטגוריה זו נכללות יכולות התקפיות לסוגיהן, המאותתות ליריב על העונש הצפוי לו בגין מהלך שהוא שוקל ליזום. כרונולוגית, שלילה מופעלת לפני ענישה. עם זאת, ענישה יכולה להתרחש בזמן ובמקום שונים ואף בעוצמה גבוהה יותר. באופן מסורתי, שילבה ישראל בין שני המאמצים, אך ביכרה 'הרתעה באמצעות ענישה' על פני 'הרתעה באמצעות שלילה'. כמו כן, מסורתית, הפעילה ישראל הרתעה משולשת - קרי, מאמץ להשפיע על שחקנים לא מדינתיים באמצעות הפעלת לחץ על גורם שלישי, לרוב פטרון אסטרטגי של ארגון טרור כלשהו, שימנע את המהלך הלא רצוי מבחינת ישראל. דפוס הרתעה זה, המוכר כ'גישת המנופים', הופעל מאז קום המדינה,

אם כי ללא הצלחה מרשימה, הן בתקופות מוקדמות והן בתקופות מאוחרות.¹²

המכניזם המסורתי של ההרתעה הישראלית

יש להבין את פרדיגמת ההרתעה המסורתית של ישראל גם בהקשר של שלושת הנדבכים של תפיסת הביטחון: הרתעה, התרעה והכרעה מערכתית. הרתעה נועדה לשמור על סטאטוס קוו אסטרטגי ולהאריך את משך הזמן שבין המלחמות; התרעה נועדה לבשר על התמוטטות ההרתעה, לתת התראה על תוקפנות מתקרבת ולספק את הזמן הדרוש לגיוס ולפרישת המילואים¹³, כשהכוח הסדיר מכה מכת מנע או מנהל קרבות בלימה - מאמצים, אשר יחדיו, אמורים לממש את הנדבך השלישי - הכרעה מערכתית.

האבות המייסדים לא ראו בהכרעה המערכתית מכת מחץ אסטרטגית מוחלטת, אלא ניצחון אופרטיבי מכריע, המוגבל לסבב אלימות מסוים. הכרעה זו, חשבו אז, מושגת אך ורק על ידי תמרון בזק אגרסיבי, החודר לעומק האופרטיבי של היריב. בכך הייתה גלומה, היסטורית, מהות המכניזם ההרתעתי. לפי התפיסה המסורתית, בנוסף לפתרון הבעיה המבצעית הבערת, נועדה ההכרעה המערכתית 'להטעין מחדש את סוללות ההרתעה' ולדחות את סבב האלימות הבא. לכן, נתפסה ההרתעה לא רק, ואולי בעיקר, כתוצר הלוואי של ההכרעה המערכתית.¹⁴

תורת הסבבים של בן-גוריון לא הניחה שההרתעה תעבוד לנצח, אלא שכישלונותיה הן דבר בלתי נמנע. מכאן, התפיסה בדבר הצורך בתחזוקתה המתמדת. המחשבה האסטרטגית הישראלית דאז הבחינה בין שני אתגרים עיקריים - איומי הביטחון הבסיסי ואתגרי הביטחון השוטף (בט"ש). הרתעת האיומים הבסיסיים הייתה תוצר לוואי

¹² Atzili B. and Pearlman W. (2012) pp. 301-335.

¹³ התרעה גם עשויה לאפשר להרתיע מהלך עוין, ולא רק להגיב.

¹⁴ See sources in: Adamsky D. (2010), pp. 112-113.

אוטומטי של ההכרעה המערכתית, בעוד שהרתעת האיומים השוטפים תוחזקה באמצעות פעולות התגמול¹⁵.

בשנות החמישים והשישים נוצר, אם כן, מודוס אופרנדי ייחודי של תפיסת ההרתעה הישראלית. ראשית, בהתאם לתרבות 'פולחן המתקפה' ולאטוס הצה"לי, פותחה העדפה ל'הרתעה באמצעות ענישה', על פני 'הרתעה באמצעות שלילה'. שנית, 'השאיפה לביטחון מוחלט'¹⁶ והאמונה המסורתית, שניתן למסד משטר הרתעה רק מעמדת עליונות צבאית, ולא ממקום של איזון, הפכה את ההרתעה הישראלית לאסימטרית - ישראל חתרה להרתיע, מבלי שהייתה מוכנה להיות מורתעת¹⁷. שלישית, איומים הצהרתיים נתפסו כלא מספיקים, ומימוש מעת לעת, הלכה למעשה, נתפס כתנאי חיוני לשידור נחישות ויכולת. האמונה המקובלת לאורך השנים גרסה, כי כרסום במשטר ההרתעה נובע מהפסקה ארוכה מדי בשימוש בכוח, אשר מפחיתה את המוניטין האסטרטגי של ישראל ופוגעת בו. השאיפה להפעיל כוח מעת לעת ולשלוח אותות אמינים¹⁸, מעין 'הרתעה סדרתית'¹⁹, הפכה את 'השימוש הבלתי מוגבל בכוח מוגבלי'²⁰ מול שחקנים לא מדינתיים, את השאיפה לשליטה בהסלמה ואת השימוש הלא מידתי בכוח ('מעבר לציפיות של האויב'), למאפיינים הבולטים של הגישה הישראלית המסורתית להרתעה²¹.

¹⁵ Lieberman E. (1985).

¹⁶ Handel M. (1995) pp. 534-539.

¹⁷ Maoz Z. (2009) pp. 231-301.

¹⁸ Lieberman E. (2012), p. 22.

¹⁹ Lupovich A. (2011), pp. 32-33.

²⁰ Maoz Z. (2009), pp. 231-301.

²¹ Henriksen D. (2012), pp. 95-120; Feldman S. (2009), p. 281.

פרק ב' - משבר הידע והשינוי הפרדיגמטי

כללי

פרדיגמות ההרתעה המסורתית, שתוארה בפרק הראשון, נותרה בתוקף עד לקראת סוף שנות התשעים. מאז החלה הקהילה האסטרטגית הישראלית לזהות את השינוי שהתהווה במציאות האסטרטגית. הכרה בשתי בעיות יסוד מערכתיות, העומדות במהות השינוי בטבע האיום ובאופי העימותים, יצרה משבר ידע, שהביא לתמורה פרדיגמטית ולחיפוש אחר תפיסת הרתעה אלטרנטיבית, שנמשך עד היום. פרק זה מתחקה אחר האבולוציה של ההרתעה - מהגישה המסורתית עד לתפיסה המכונה כיום 'מערכות שהגיון הרתעה'.

זיהוי השינוי

זיהוין של שתי בעיות מערכתיות איפשר לקהילה האסטרטגית הישראלית להפנים את התמורה שהתרחשה במישור ההרתעה. ראשית, התברר בהדרגה, כי לא בהכרח מתקיים קשר סיבתי פשוט בין 'הכרעה מערכתית' בשדה הקרב לבין 'אפקט הרתעה' מול יריב נתון. תאורטית ומסורתית, הכרעה אולטימטיבית בשדה הקרב נתפסה כ'מטען העיקרי של סוללות ההרתעה', כאשר תפקוד אופרטיבי דל הישגים נתפס כמכשיל את ההרתעה וכמעודד תוקפנות עתידית. הפרדיגמה המסורתית גרסה, שככל שתוצאות המלחמה הקודמת היו פחות מכריעות, כך פחת כושר ההרתעה, ובהתאמה עלתה הסבירות לתוקפנות²².

אולם בהדרגה, חילחלה ההבנה, כי הראיות ההיסטוריות סתרו הנחה זו. אויביה של ישראל יזמו מלחמות, כאשר הייתה בשיא כוחה - בשנים 1967, 1968, 1973, באנתפאדה הראשונה ובאנתפאדה השנייה - ולעומת

²² Lieberman E. (2013), p. 219.

זאת, נמנעו ממהלכים, כאשר המוניטין הצבאי של ישראל היה רחוק משיאו. מקרים אלו מצביעים על כך, שהשיקולים לתקוף אינם בהכרח רק תוצאה של ניתוח היכולות הצבאיות, אלא גם של איכות הסטאטוס קוו בראיית היריבים, כך שמאזן האינטרסים יכול להכריע לא פחות ממאזן הכוחות²³ (כפי שהניצחון ב-1967 לא יצר משטר הרתעה יציב, אלא הביא למלחמת ההתשה ולמלחמת יום הכיפורים, גם מלחמת לבנון השנייה - לכאורה, המערכה 'הלא מכריעה' במערכות ישראל - יצרה שקט רב שנים, שאחד מהסבריו הוא ההרתעה שנוצרה מול חזבאללה). תובנה זו ערערה את ההיגיון מאחורי מנגנון ההרתעה המסורתי - קרי, שהרתעה נגזרת ישירות מהכרעה מערכתית במלחמה כוללת.

שנית, בסוף שנות התשעים, לאור אופיים המשתנה של העימותים ושל היריבים, החלו לפקפק בקהילה האסטרטגית ביכולתה של ישראל לממש את ההכרעה המערכתית. מסורתית, הדרך הטובה ביותר להפגין את עליונותו של צה"ל הייתה להביס את הצבאות הקונבנציונליים בהתנגשויות אופרטיביות מסיביות. כך שמאז תחילת דרכו, עוצבו הארסנל, תפיסת ההפעלה ומבנהו של צה"ל באופן שיבטיח את מימושה של מטרה זו בכל תרחיש. הרפורמות בעקבות מלחמת יום הכיפורים השביחו עוד יותר את יכולותיו לגבור על אויבים במלחמות העידן התעשייתי. אולם, העליונות הבלתי מעורערת של צה"ל בשדה הקרב הקונבנציונאלי יצרה אפקט בלתי צפוי. תחרות הלמידה מול ישראל, ובמיוחד הצטברות הניצחונות של צה"ל, הרתיעה את היריבים מלהתחרות בשדה הקרב הקונבנציונאלי, ואילצה אותם להעתיק את הלחימה, תחילה - לשדה הקרב האסימטרי והמוגבל (מלחמת ההתשה); בהמשך - להיאבק באמצעות שליחים ולאחר מכן - החל משנות התשעים, להעתיק את הלחימה לשדות התת-קונבנציונלי והבלתי קונבנציונלי, שבהם נשללים יתרונו של צה"ל ויכולתו להשיג ניצחונות מוחצים.

²³ For example see: Bar-Joseph U. (2004); Gross Stein J. (1996); Lieberman E. (2013), pp. 227-229.

תופעה זו הולידה 'תאוריית ניצחון' אסימטרית חדשה - 'ניצחון באמצעות אי הפסד'. טרור ונשק בלתי קונבנציונאלי (נב"ק) הפכו לשני הכלים המערכתיים העיקריים של תאוריה זו, כאשר הדגש על יכולות בליסטיות הפך למכנה משותף שלהם.

במהלך שנות התשעים, בלטו הטקטיקות האסימטריות הבאות: לחימת גרילה, טרור מתאבדים, חיפוש אחר נב"ק והצטיידות בנשק תלול מסלול. בכניסה ל'עידן האש', המגמה של 'מקאוומה בליסטית' צברה תאוצה והפכה למאפשר העיקרי של 'תאוריית הניצחון' בקרב השחקנים המדינתיים והלא מדינתיים.

צבאות קונבנציונאליים אזוריים וכוחות צבאיים היברידיים עיצבו את עצמם, באופן שמתמקד בשיגור אש לעומק ישראל, ובמקביל מגן על הארסנל הבליסטי שלהם, ולא באופן שנועד לפלוש לתוך שטח ישראל. כדי לקזז את העליונות הצבאית של ישראל, ביססו חסידי הגישה האסימטרית את 'תאוריית הניצחון' שלהם על שורה של מרכיבים: 'שרידות והיעלמות', שנועדו לצמצם את האפקטיביות של האש המדויקת של צה"ל; הרתעת צה"ל מלחימה ישירה, בעיקר באמצעות העברת הלוחמה למרחבים אופרטיביים מאתגרים מבחינת צה"ל; וניצחון באמצעות 'אי הפסד' והמשך הירי, שמייצרים גם 'אפקט התשה'²⁴. כך, נוצר מצב שבו מכונת המלחמה של צה"ל, שנבנתה להרוס צבאות קונבנציונאליים, הייתה פחות רלבנטית לאתגרים אלו. לקראת שנות האלפיים, מצא את עצמו צה"ל בשדה קרב בלתי צפוי זה, והחל לפקפק ביכולתו להכריע.

משבר הידע והתגבשותה של הפרדיגמה החדשה

במהלך תקופה זו עלו וצפו מספר תובנות. התובנה הראשונה הביאה את מפקדי צה"ל לתהות האם הרתעה אכן נגזרת מהכרעה מערכתית? התובנה השנייה רמזה, כי אופייה המשתנה של המלחמה מונע כנראה

²⁴ Brun I. (2010), pp. 535-567.

מצה"ל לייצר אותה. בעקבות האנתפאדה הראשונה (1987) והלחימה בלבנון בשנות השמונים והתשעים, החל צה"ל לחוות את משבר הידע, ולהפנים, כי הכרעה מערכתית אינה מייצרת באופן אוטומטי הרתעה. הפנמתן של שתי הבנות אלו עודדה, במהלך שנות התשעים, חשיבה ביקורתית אודות 'הכרעה מערכתית' ו'הרתעה'. ניסוי וטעייה בתחום ולקחים ממבצע 'דין וחשבון' (1993) וממבצע 'ענבי זעם' (1996) הביאו להסטה של העיצוב המערכתי - מהכרעת האויב להשפעה עליו. ההנחה הבסיסית של צה"ל הייתה, שלא ניתן להביס את האויב, אלא יש לחפש דרך אחרת להשפיע על התנהגותו האסטרטגית.²⁵

הסברה הגוברת באותן שנים אודות היעלמות ההכרעה העצימה בקרב הקצונה הבכירה את ההתעניינות בנושא ההרתעה. מאז סוף שנות התשעים היו השיח המקצועי ותהליך התכנון רוויים במונח זה, וההתייחסויות לנושא ההרתעה בקרב הקצונה ברמה האופרטיבית רבו בהתמדה. חדירתו של המונח 'הרתעה' ללקסיקון הצבאי של דרג הפיקוד האופרטיבי מהווה תקדים היסטורי. עד אז, השימוש במונח זה לצרכים מקצועיים היה נחלתו של השיח המדיני-ביטחוני ברמה האסטרטגית, ופחות דומיננטי בתודעתם של מפקדים ברמה האופרטיבית. מפקדי צה"ל דאז תיכננו מבצעים 'מכווני הכרעה מערכתית', ולא 'מכווני הרתעה'. ההרתעה הייתה צפויה להיווצר כתוצר לוואי של משימתם העיקרית - קרי, ההכרעה. ייתכן, כי העיסוק הגובר במבצעי הרתעה, בקרב קצינים מתחת לדרג הצבאי האסטרטגי, היה משום מפלט קונצפטואלי מהמבוכה המקצועית בעניין ההכרעה.

כאמור, שורשי השינוי נעוצים במפגשים מערכתיים עם חזבאללה, במהלך שנות התשעים, ובמיוחד לאור לקחי מבצע 'דין וחשבון' ומבצע 'ענבי זעם', אשר הביאו את צה"ל לפקפק ביעילות המונחים המסורתיים של 'מבצעים מכווני הכרעה' ולגבש את הקונצפט של 'מבצעי השפעה' - מבצעים מכווני אפקטים אופרטיביים מוגבלים, שמרסנים ומכילים את ההתנהגות האסטרטגית של היריב. בתחילת

²⁵ For example see: Eran E. (2013), pp. 6-8; Petrelli N. (2013); Malka A. (2008), pp. 4, 11.

האנתפאדה השנייה, על רקע הכרה גוברת בקושי להביס את היריב במבצע מכריע, אימץ המטכ"ל את תפיסת העימות המוגבל המתמשך, ועל רקע של המשגתם של ה-HIC (High Intensity Conflict) וה-LIC (Low Intensity Conflict), החל לתור אחר 'תחליפי הכרעה' (מבצעי ההכרעה) לא נעלמו, כפי שמדגים מבצע 'חומת מגן', אך הם הפכו לשוליים).

עבודת המטה על 'תחליפי הכרעה' מול הרשות הפלשתינאית הייתה המשך קונצפטואלי של תפיסת 'מבצעי השפעה', שנוצרו על בסיס הניסיון המבצעי בהקשר הלבנוני. בנוסף לכך, לקחי 2006 הראו, כי איומים הצהרתיים, שקדמו למלחמה, לא היו באמת יעילים וכי השימוש בכוח לבדו בתגובה לתוקפנות אינו ממש בגדר הרתעה. תובנה זו דירבנה את צה"ל ביתר שאת לתור אחר פרדיגמה חדשה. חוויות האנתפאדה השנייה, מלחמת לבנון השנייה, 'עמוד ענן' ו'עופרת יצוקה' תרמו עוד יותר למבוכה שהייתה כרוכה במושג ההכרעה. כך, מבלי שנערך בירור שיטתי של מושג זה, ומתוך הרצון למצוא לו תחליף, נולדה הפרדיגמה של 'מערכות שהגיון הרתעה'.

על פי הפרדיגמה החדשה, הרתעה אינה תוצאה של ניצחון אולטימטיבי במלחמה כוללת, אלא אפקט מצטבר של 'מערכות שהגיון הרתעה', (רצוי קצרות ואינטנסיביות) ושל תקיפות מוגבלות, המתרחשות ביניהן באופן שוטף. העמדה זו חושפת באופן ברור אי הבנה מושגית נוספת הכרוכה במושג 'מערכה'. פרדיגמה זו מזכירה את ההרתעה המסורתית בביטחון השוטף (בט"ש). עם זאת, לטענתם של מעצבי הגישה החדשה, מדובר בפרדיגמה אחרת. לשיטתם, מודל 'ההרתעה המסורתית', שהיה מקובל פעם רק במישור הבט"ש, הפך כיום לדפוס העיקרי כנגד שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים כאחד.

לפי תפיסה זו, המקבלת ביטוי גם בנוסח העדכני של 'תפיסת ההפעלה של צה"ל', מבקשת ישראל, מול כל יריב, לייצר הרתעה ב'מאמץ עיצובי' (בשונה מיצירת הרתעה כ'תוצאת לוואי'). זאת, באמצעות פעולות יזומות, ולא על ידי ניצול של ניצחון במלחמה, כפי שנהוג היה קודם לכן, או על ידי מהלומה כירורגית העומדת בפני עצמה, אלא באמצעות תהליך רציף ומתמשך. על פי מעצבי הגישה החדשה, כאשר

ישראל מעריכה, כי ההרתעה מול שחקן מסוים הולכת ונשחקת, היא יוזמת 'מערכות שהגיוון הרתעה', כמו ב'עופרת יצוקה' (2009) וב'עמוד ענני' (2012)²⁶. יודגש, כי לא נעסוק כאן במב"ס, שכן הנושא מזמין מאמץ מחקרי נפרד.

מאמצי ההגנה וההתגוננות ותרומתם ליצירת משטר הרתעה

כאמור, תפיסת ההרתעה המסורתית התבססה בעיקר על הרתעה באמצעות ענישה וייחסה משמעות מינורית יותר להרתעה באמצעות שלילה. הדבר היה טבעי לאור דומיננטיות ההתקפה בדוקטרינה ובאתוס של צה"ל ובתרבות האסטרטגית הישראלית. גם בתחום זה התרחש בשנים האחרונות שינוי, שהשליך על תפיסת ההרתעה. תשומת הלב הגוברת להגנה האקטיבית והפסיבית - שנרשמה בעשורים האחרונים, וביתר שאת בעקבות עבודת הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון ('ועדת מרידור'), אשר הוסיפה למשולש הביטחון את 'הרגל הרביעית', ההגנה - שינתה את האיזון המסורתי בתפיסת ההרתעה הישראלית. הדגש החדש על מרכיב ההגנה בתפיסת הביטחון, בבניין הכוח ובהפעלתו, הרחיב באופן משמעותי, יחסית לעבר, את תפקידה של 'ההרתעה באמצעות שלילה'. מדובר בתהליך הדרגתי, שניזון משלוש תופעות, אשר לכאורה אינן קשורות זו בזו, שהתלכדו יחדיו בשנים האחרונות לכדי מגמה מכוונת.

ראשית, מדובר בתשומת לב גוברת למערכות הגנה אקטיבית ופסיבית נגד טילים. תקיפות בליסטיות ותלולות מסלול, הן במלחמת יום הכיפורים והן בשנות השמונים בלבנון, הדגימו לראשונה את האיום, הלכה למעשה, אולם המענה לאתגר זה החל להתגבש רק בעקבות 'מלחמת המפרץ הראשונה' בדמות 'מערכת החץ'. עדיין, בתפיסה הביטחונית הישראלית מענה הגנתי זה נועד להוות מענה חלקי

²⁶ For example see: Yadlin A. (2012), pp. 78-79.

לאיומים מהמעגל השלישי, שבו היכולות ההתקפיות של צה"ל היו מוגבלות יותר. במעגל השני והראשון, שלל פולחן ההתקפה את יכולות ההגנה האקטיבית כאופציית מענה. רק חוסר אונים התקפי מצטבר מול האיומים של ירי תלול מסלול באנתפאדה השנייה ובמלחמת לבנון השנייה דירבנו את מערכת הביטחון להקצות משאבים למחקר ופיתוח ולהצטיידות במערכות ההגנה האקטיביות, 'כיפת ברזל' ו'שרביט קסמים', אשר נועדו להבטיח הגנה רב שכבתית על שטח ישראל. יצוין, כי בהתחלה, הסתייג צה"ל מהיוזמה הזו, בעוד שהדרג המדיני הוביל את הרעיון. זאת ועוד, אירועי האנתפאדה השנייה, האיום שנסקף מעיראק עד 2003 ולקחים ממלחמת לבנון השנייה הביאו לשימת דגש חזק יותר על תחום ההגנה וההתגוננות. במסגרת זו בלטו: 'גדר הפרדה' ומכשולים הגנתיים, שהפכו למרכיב משמעותי במדיניות המענה לטרור המתאבדים; האצת ההצטיידות במיגון משוכלל למגוון פלטפורמות משוריינות (לדוגמה, 'מעיל רוח') ואמצעי מיגון אישיים של חיילי צה"ל וכן, הרחבה משמעותית של מנגנוני ההתגוננות האזרחית, בדמות גופים חדשים וניהולם בתחום ההגנה האזרחית.

גם 'ועדת מרידור' הדגישה את התמורות בטבע המלחמה, אשר הופכות את העורף האזרחי לחזית, ועל כן, היא הציעה להוסיף את 'הרגל הרביעית' למשולש הביטחוני המסורתי. הכוונה הייתה לשים דגש חזק יותר על המאמצים ההגנתיים, הן בתפיסת ההפעלה של צה"ל ('הגנה') והן במגזר האזרחי ('התגוננות').

על אף שהמלצות 'ועדת מרידור' לא אושרו על ידי הממשלה כמדיניות רשמית, הן ביטאו תמורה בחשיבה האסטרטגית הישראלית המסורתית. לאורן, הובלט הצורך להבנות את השאיפה להכרעה מערכתית, באמצעות מאמצים משמעותיים ומתואמים יותר מבעבר בתחום ההגנה. תרומתה של הוועדה אף בהחדרת התובנה למנטאליות האסטרטגית, כי מאמצים אלו עשויים אף הם 'לטעון את סוללות ההרתעה' ולדחות את סבב האלימות הבא.

לבסוף, נוצרה נוסחת הרתעה חדשה, אשר ניזונה ומזינה באופן משמעותי יותר מבעבר ממכלול המאמצים ההגנתיים, פסיביים

ואקטיביים כאחד. על כן, תפיסת ההרתעה המיוחדת מקיימת יחס מאוזן יותר בין מאמצי 'שלילה' לבין מאמצי 'ענישה'. 'הרגל הרביעית' - ההגנה - שוללת מן היריב את ההישג המצופה מבחינתו, באמצעות נטרול האפקטיביות של מאמצי התקיפה שלו, ועל כן, משדרת לו, שמאמצים כאלו הם מהלך סרק שנדון לכישלון (קרי 'הרתעה באמצעות שלילה'); לצד זאת, 'מערכות שהגיון הרתעה' נועדו לכאורה לסכל תוקפנות זו ולהעניש את היריב בגינה ('הרתעה באמצעות ענישה'). עם זאת, אין מדובר ביצירת איזון בין שני המאמצים, ויעילותן של מערכות ההגנה האקטיבית הייתה מוטלת בספק, לפחות עד מערכת 'צוק איתן', וכמובן בהקשרי החזית הצפונית בעתיד.

אם כן, תפיסת ההרתעה הנוכחית, הכוללת את עליית משקלה של ההגנה, משקפת המשכיות לצד שינוי בחשיבה על ההרתעה המסורתית. התפיסה הנוכחית מבטאת המשכיות וגוררת עמה מכלול של בעיות לא מבוררות, מאחר שהיא ממשיכה לתפוס את השימוש בכוח כמרכיב המרכזי בהרתעה, ומאחר שהיא מייחסת חשיבות רבה יותר ל'ענישה' על פני 'שלילת הישגים'. עם זאת, היא התיימרה לשקף גם שינוי, מאחר ש'מערכות שהגיון הרתעה' מלטשות עוד יותר את תפיסת ההרתעה 'המעצבת', השונה מהרתעה כ'תוצר לוואי'.

פרק ג' - תפיסת ההרתעה המעודכנת: תובנות, אתגרים ומתחים

כללי

הספרות התאורטית מבחינה בין שלושה שלבים בכל 'מאמץ הרתעה'. ראשית, מתקיימת חקירה אסטרטגית ואופרטיבית של היריב, לרבות רגישויותיו והנכסים הקריטיים אותם הוא חושש להפסיד. שנית, נערך ניסיון לאתר את האמצעים לשם ניצול פחדים וערכים אלו, כדי להשפיע על תחשיביו ועל התנהגותו האופרטיביים והאסטרטגיים של היריב. זאת, תוך שידור אותות מאיימים ווידוא קליטתם. לבסוף, מתבצעת הערכה של תרומת המאמץ, לקראת הסבב הבא בו תתקיים אינטראקציה אסטרטגית.

בהקשר זה, תפיסת ההרתעה הישראלית ניצבת מול מספר אתגרים ומתחים, שבחלקם אינם חדשים, אולם בעידן הקודם הם היו פחות חריפים, כאשר ההרתעה הייתה תוצר טבעי של ההכרעה המערכתית. השינוי הפרדיגמטי ל'מערכות שהגיון הרתעה' הבלוי אתגרים ומתחים אלו ביתר שאת. פרק זה בוחן את הפרובלמטיקה הזו ומציע תובנות לטובת תפיסת הרתעה מעודכנת.

אתגר 'החקירה האסטרטגית והאופרטיבית'

חקירה אסטרטגית ואופרטיבית איכותית מחייבת לפתח הבנה מעמיקה של התרבות והמנטאליות האסטרטגיות והאופרטיביות של היריב ושלנו. לא די באיסוף מידע אודות שחקנים שונים, אלא יש לקיים מחקר מודיעיני מהזווית שמשרתת את צרכיהם של מעצבי מערכות. כיום, יותר מבעבר, מצופה מהמודיעין לצייד את חוקרי המערכה ומעצביה בדיאגנוזה שיטתית אודות ה'אחרות' האסטרטגית של היריב והשינויים בה לאורך זמן. מדובר בגישות איסופיות ומחקריות שיטתיות, אשר נועדו לאפשר את עיצובה של מערכה, באשר

היא. מודיעין מעין זה, המאפשר את עיצוב המערכה, מחייב להמשיג את היריב כמערכת מורכבת, בעלת אופי אסטרטגי והיגיון מערכתית ייחודיים בהקשר נתון. אלמלא כן, הוא עלול להפוך לאוסף של 'ניצ' לתקיפה', תוך התעלמות מכאניסטית מאופיו האסטרטגי והאופרטיבי של ה'אחר'.

אתגר 'העיצוב המערכתי'

כיצד מתורגמת דירקטיבה מדינית (פוליטית) אמורפית - כגון 'לשקם ולשפר את כושר ההרתעה' - ליעד אסטרטגי, לעיצוב מערכתי ולתכנית מבצעית, המובילה פעולות טקטיות קונקרטיות, שישקמו ויתחזקו את כושר ההרתעה? היסטורית, העיצוב המערכתי הצה"לי אינו מעיד על היגיון קוהרנטי, שמחבר יעד אסטרטגי מסדר גבוה עם משימות מבצעיות מסדר נמוך יותר. נתק זה אינו ייחודי רק למקרה של 'מערכות שהיגיון הרתעה'.

נקודת התורפה המסוכנת של תהליכי העיצוב המערכתי ושל התכנון המבצעי היא החשיבה הטקטית, קרי, התמקדות בבחינת הארסנל הזמין למפעילי הכוח, במקום בירור מערכתי, שיבהיר כיצד לנצל באופן יעיל את האחרות והייחודיות של היריב. במצב כזה, עלול הרעיון המערכתי להתגבש סביב הכלי המשוכלל ביותר מבחינה טכנולוגית, המצוי בארסנל הצה"לי בתקופה נתונה, אשר אינו בהכרח האמצעי המתאים ביותר להשפיע על התחשיב האסטרטגי של היריב ולהרתיעו. ברוח האמרה 'עבור מי שאוחז פטיש כל דבר נראה כמסמר', שיח עיצובי, במצב כזה, עלול להתמקד בעיקר בבירור העוצמות, הנדרשות לשימוש בכלי המשוכלל בארסנל, ולהניח שככל שגוברות העוצמות ומתרחב היקף הפעלת הכוח, כך נוצר אפקט הרתעתי משמעותי יותר.

אשליית 'הערכת האפקטיביות של ההרתעה'

הגישה המעוותת, העומדת בבסיסם של 'מבצעי ההרתעה', גוררת ציפייה לקבוע את מידת האפקטיביות של 'מערכות שהיגיון הרתעה'

והשפעתן על התחשיב האסטרטגי של היריב, לעתים, אף תוך כדי המערכה ('צוק איתן' היא דוגמה לכך). תהליך ההערכה של תוצאות הפעלת הכוח הוא מורכב לא פחות מתהליך העיצוב והתכנון המערכתי. לרוב, קשר סיבתי בין 'מצבי הסיום' של המערכה לבין הצלחת ההרתעה הוא משוער אינטואיטיבית, יותר משהוא מוכח שיטתית. גם במציאות, לעתים, ההתאמה בין השימוש בכוח של צה"ל לבין ההתנהגות הרצויה של היריב נתפסת כסיבתי. שקט נתפס, בדרך כלל, כאישור לאפקטיביות של ההרתעה, ומנגד, אלימות נתפסת כתוצאה ישירה של כישלון בהפעלת הכוח. אולם, יש להוכיח את הקשר הסיבתי הזה, ולא להניחו. בנסיבות מסוימות, הן שקט והן אלימות עשויים להיות פונקציה של שיקולים, שאינם קשורים למהלכי צה"ל, אלא לתופעות אחרות, שאינן קשורות לישראל, אלא לשחקנים אחרים ואף לתופעות מסדר שני.

מורכבות זו אינה ייחודית לישראל. הסוגיה של קביעת קשר סיבתי בין מאמצי ההרתעה לבין ההתנהגות האסטרטגית של היריב היא בליבת תורת ההרתעה. הניסיון להוכיח שההרתעה אפקטיבית הוא אתגר אנליטי מורכב וקשה עד כדי בלתי אפשרי לעתים. לפרקים, ניתן לזהות מתאם, אולם לא בהכרח ניתן לקבוע סיבתיות. הנטייה למשאלות לב מניחה קשר סיבתי ולא זיקתי, ועל כן מקשה עוד יותר על משימה זו. כמעט בלתי אפשרי לגבש אלגוריתם מדויק לבירור אפקטיביות ההרתעה. אולם, אין בעובדה זו לבטל את הצורך לברר כיצד נתפסת המערכה בעיני היריב וכיצד היא משפיעה על התנהגותו האסטרטגית. יש להכיר במגבלות אנליטיות אובייקטיביות, אך יחד עם זאת, יש להשקיע מאמץ אינטלקטואלי רב יותר בשיפור המתודולוגיה המחקרית להערכת הישג המערכה. שיפור בתחום זה עשוי, בין השאר, לאפשר גילוי של הנחות לקויות אודות תפיסת המציאות על ידי 'האחר', ראייתו והבנתו את מאזן הכוחות והאינטרסים.

אתגר 'התקשורת האסטרטגית'

התאוריה הרווחת בתחום האקדמי של לימודי הביטחון מונה שלושה תנאים בסיסיים לכינון משטר הרתעה: הנחת הרציונאליות אצל שני השחקנים (ניהול תחשיב אסטרטגי במונחים של 'עלות-תועלת', כל שחקן על בסיס עולם הערכים האסטרטגיים שלו); איום הרתעתי אמין - כלומר, שחקן אחד צריך לייחס אמינות ליכולות העומדות מאחורי איום השחקן השני ונחישותו להוציאו לפועל; ובתחום התקשורת, על האיום להיות מובן ליריב וגם להיתפס כאמיתי, ולא כאיום סרק.

כמו כן, התאוריה האסטרטגית מבחינה בין 'מצב הרתעה' לבין 'אסטרטגיית הרתעה'. המקרה הראשון מתייחס לסיטואציה, בה שחקן משקלל את המחיר של מהלך שהוא שוקל לנקוט, מבלי שהצד השני מעביר לו איום מפורש. לעומת זאת, המקרה השני מתייחס לאינטראקציה, שבה צד אחד מעביר לאחר אות מאיים קונקרטי. במקרה האחרון, עולה, ביתר שאת, חשיבותם של העברת האותות המרתיעים והערכת קליטתם על ידי היריב.

אין זה מובן מאליו, שאותות הרתעה שנשלחו ליריב נקלטים, מובנים ומופנמים באופן שהתכוונו לו. קצר בהעברת אות מרתיע עלול לגרום לעיוותי תפיסה אצל היריב ולהכשיל את משטר ההרתעה. כיצד משדרים 'קווים אדומים', מבלי להיגרר להסלמה ולמלחמה כוללת? כיצד מעבירים מסר שמערכה נתונה היא לא נגד קיומו של השחקן, אלא נגד התנהגות בלתי מקובלת שלו בתחום מסוים? אימות בדבר קליטתם של האותות והבנתם בקרב היריב הוא חלק חיוני, אך לעתים קרובות חסר, במדיניות ההרתעה. כישלונות הרתעה עלולים להתרחש בשל חוסר היכולת להעביר אות מאיים או לשדר את הרציונל מאחורי פעולת ההרתעה, או במילים אחרות - 'לאותת באש'. ייתכן, כי אחת הסיבות לשחיקת ההרתעה הישראלית, בשנים שקדמו למלחמת לבנון השנייה, נבעה מכך שישראל לא הצליחה לאותת לחזבאללה על נכונותה להגיב. בין השנים 2000-2006, אמינותה של ההרתעה הישראלית נשחקה, איומיה נתפסו כאיומי סרק וצה"ל נתפס כ'נמר של נייר',

שאינו מוכן לפעול נגד התקפות חזבאללה או מאמצי חטיפה²⁷. אי העברתם של אותות מאיימים אמינים, הצהרתיים ובמיוחד מעשיים, גרמה לעיוותי תפיסה בקרב חזבאללה ולהעדר היכולת לחזות את התגובה הישראלית, אשר בסופו של דבר הביסה את משטר ההרתעה²⁸. ואכן, בשלוש השנים הראשונות של האנתפאדה, היססו מנהיגים ישראלים להגיב להתגרות מצד חזבאללה, מחשש לפתיחתה של חזית שנייה. מדיניות הכלה זו אותתה על חולשה²⁹. אולם, מאז הנסיגה מלבנון, טענו מספר שחקנים בקהילה האסטרטגית הישראלית בדבר שחיקת משטר ההרתעה, והם היו נחוישים להגיב להתגרות חזבאללה, במיוחד לאחר ההתנתקות מעזה ודעיכתה של האנתפאדה השנייה בשנים 2004-2005. כך שניתן לטעון, כי במערכת הישראלית התגבשה לקראת השנים 2005-2006 נכונות עקרונית להגיב לפרובוקציות מצד חזבאללה. לעומת זאת, תפיסת ההרתעה באותה תקופה, גם בשל נסיבות מדיניות, לא שידרה את האיום הזה באופן ברור. בדומה, ניתן להניח, כי בתקופה שקדמה למלחמת לבנון השנייה ול'עופרת יצוקה', חולשת האותות שחקה את המוניטין של התגובה הישראלית. אם בשני המקרים אכן הייתה נכונות ישראלית להגיב לתוקפנות הגוברת, ייתכן שאיתותים בעוצמות גבוהות יותר, בתקופה שקדמה לשתי המערכות, היו משקמים את ההרתעה, ללא צורך 'לטפס כה גבוה בסולם ההסלמה' בעת המערכה³⁰. אם ההנחה אודות הכוונות הישראליות נכונה, אזי בשני המקרים הובס משטר ההרתעה בשל הכשל בהעברתו של איום אמין³¹.

²⁷ Malka A. (2008), pp. 2-11.

²⁸ Feldman S. (2009), pp. 285-286.

²⁹ Liebermna E. (2013), pp. 235.

³⁰ Lieberman E. (2013), pp. 236-237, pp. 240-241.

³¹ אגב, באופן דומה, המדיניות האמריקאית לקראת מלחמת קוריאה ומלחמת המפרץ מדגימה כישלונות בהעברת האיום - כישלונות אשר הביסו את אסטרטגיית ההרתעה. מהתבטאויות רשמיות של הממשל בארצות הברית, בסוף שנות הארבעים, השתמע, כי דרום קוריאה אינה נופלת בתוך מתחם ההגנה האמריקאי באסיה, בכך, לא נתן הממשל סיבה לצפון קוריאה להאמין, שהיא עומדת להתנגש עם מעצמת על נחושה ומסוכנת. "הצהרות אלו שיקפו כוונות של ארצות הברית להתכוון למלחמת עולם שלישית, שבה הטיפול בקוריאה יזכה לעדיפות נמוכה; זו הסיבה, שהנשיא טרומן

יש לוודא, כי הצד השני קלט את האות וגם להבטיח שהוא מפנים את המסר, בהתאם לכוונות השולח. לדוגמה, יש להבטיח שהיריב מפנים, כי מספר מבצעים עוקבים אינם מהווים את תחילתה של מלחמה כוללת, אלא שזהו שימוש מוגבל בכוח, המונע מרציונל אחר. חשוב אף להבטיח, ששחקנים אחרים בזירה, העוקבים אחר אינטראקציה זו, מפיקים ממנה לקחים אסטרטגיים ומבינים את רציונל מהלכי ההרתעה בצורה נכונה. כמו כן, מהלכים לא מתואמים של חלקים שונים בקהילה האסטרטגית בישראל עלולים לשדר אותות בלתי מכוונים ואף סותרים, ולהביא בסופו של דבר לעיוותי תפיסה ולהסלמה לא מתוכננת.

הופתע לחלוטין, כאשר הצפון תקף את הדרום [נוכח העוצמה האמריקאית ובהעדר מלחמה רחבה יותר]". כישלון בהעברת איום מרתיע הביא לעימות בלתי צפוי ולא בלתי נמנע, שאף אחד מהצדדים לא רצה בו. בדומה לכך, "אילו סדאם היה יודע, כי פלישה לכווית תדרבן את וושינגטון לפתוח במלחמה מכרעת נגדו, הוא בוודאי היה נמנע מכך. אבל הממשל האמריקאי מעולם לא נקט איום כזה לפני המלחמה, בצורה ברורה, ולכן סדאם נותר חופשי לטעות בהערכות שלו". בתוך :

Betts R. (2013), pp. 87-99.

אותות אסטרטגיים - בין בהירות לעמימות

תקשורת אסטרטגית מגלמת בתוכה, בנוסף לאתגרים שצוינו, מתח מורכב נוסף. מחד גיסא, לכאורה, על הצד המרתיע להבהיר לצד המורתע מה נחשב בראייתו למהלך בלתי מקובל, שביצעו יגרום לתגובת גמול. הפנמה של 'קו אדום' זה על ידי הצד המורתע והתנהלות בהתאם הן יסוד ההרתעה. מאידך גיסא, שרטוט ברור של 'הקו האדום' מאפשר לצד המורתע לפעול צמוד מאוד, אבל עדיין מתחת לסף האלימות הבלתי נסבלת, מבלי שהצד המורתע, לכאורה, מחויב להגיב. בפעילות כזו יש משום סיכון משמעותי, מפני שהצטרבות של אלימות מערכתית מוגבלת כזו יכולה ליצור, בהדרגה, נזק אסטרטגי בלתי נסבל. דרך אחת להתמודד עם מתח זה היא באמצעות יצירת עמימות, הן סביב 'הקווים האדומים' של הצד המרתיע והן סביב רף התגובות שלו. היכולת להישאר בלתי צפוי ובלתי ניתן להערכה, כמו גם לבנות תדמית של בעל נטייה להגיב בחומרה לא פרופורציונאלית ('בעל הבית השתגע'), עשויה לייצר זהירות יתר בקרב הצד המורתע, גם כאשר הוא שוקל לנקוט מהלכים מוגבלים. בצירוף נסיבות מסויים, 'רציונאליות של אי רציונאליות', שהופגנה בעבר, עשויה לצמצם בעתיד את מספר המהלכים הפרובוקטיביים של הצד המורתע, מתוך חשש מהעלות הגבוהה מנשוא. יודגש, כי יעדה של גישה כזו, ביסודו, הוא לכאורה לתחם את 'גבולות הבלתי נסבל' מבחינת הצד המרתיע. עם זאת, שימוש לא מידתי בכוח עלול לייצר מתח אחר, לא פחות מורכב, עם המאמץ הישראלי לתחזק את המערכה על הלגיטימציה. דה-לגיטימציה בזירה הבינלאומית, כתוצאה מהפעלה לא מידתית של כוח ב'מערכה שהגיונה הרתעה', עלולה בנסיבות מסוימות לגמד את ההישג ההרתעתי שנוצר. המערכות האחרונות מדגימות, כי שיקול זה כבר הפך לחלק אינטגרלי בעיצוב המערכת.

אתגר 'נקודת השיא בהרתעה'

אחד האתגרים המשמעותיים במערכות מהסוג שתואר לעיל הוא מציאת 'טווח הזהב' בין הפעלת כוח חסר להפעלת כוח יתר ביחס לנקודת השיא של ההצלחה המערכתית³². כלומר, הפעלת כוח בעוצמה מספקת לשימור או לשיקום ההרתעה או קביעת כללי משחק חדשים, מבלי להידרדר להסלמה³³. התאוריה האסטרטגית מגדירה את נקודת השיא של ההצלחה (של התקפה או של ניצחון) כמצב שבו שימוש בכוח יצר את העמדה החזקה ביותר ביחס ליריב, ועל כן יש לשקול את סיוסם הלחימה ולתרגם את הישגי המערכה לתוצאות מסדר גבוה יותר³⁴. ניתן לייחס מושג קלאוזביציאני זה גם למה שמכונה 'מערכות שהגיון הרתעה'. בהקשר זה, 'נקודת השיא של ההרתעה' מתייחסת לשלב, שלאחריו איומים נוספים או שימוש נוסף בכוח מביאים לתוצאות הפוכות מהרצוי ומהמתוכנן. כאשר נקודה זו נחצית, היריב פונה להסלמה, ולא לנסיגה. בימי רגיעה, מדובר במצב שבו איומים אמיינים הופכים לכל כך משכנעים, עד שהיריב מרגיש שהוא נדחק לפינה, באופן שאין לו מה להפסיד, הוא מניח, כי פגיעה בו היא בלתי נמנעת, ומחליט לזוים מכה מקדימה. בעת מלחמה, מדובר במצב שבו הפעלת כוח, במקום ריסון היריב, דוחפת אותו להסלמה. בשני המקרים, 'מערכה שהגיונה הרתעה' הופכת לתגובת יתר ולתבוסה עצמית ומייצרת נזק שהוא רב מן התועלת³⁵.

ההיסטוריה הצבאית מציעה ראיות רבות לתופעה זו. מלחמות העולם ידעו הצלחות ראשוניות, אשר הרחיבו את מטרות המערכה, אך לבסוף האריכו את הלחימה ללא צורך³⁶ והביאו לתבוסה. עודף של איומים וסנקציות על יפן בשנת 1941, שנועדו להרתיע תוקפנות נוספת מצד

³² For example see: Howard M. and Paret P. (1984), pp. 527-530, 566-573; Luttwak E. (2003), pp. 32-50.

³³ Rid T. (2012), p. 140.

³⁴ Handel M. (2003), p. 185.

³⁵ חציית נקודה זו גורמת למה שהתאוריה הכלכלית מגדירה כיתפוקה שלילית, אצל: Braur J. and Van Tuyll H. (2008), pp. 197-244.

³⁶ Luttwak E. (2003), pp. 47-49.

הקיסרות, עורר את התגמול ולא את ההרתעה. פעולות התגמול האפקטיביות בשנות החמישים, שנועדו לרסן את התוקפנות בגבולות, הפכו לבלתי נסבלות עבור נאצר, משום שפגעו ביוקרת משטרו ואילצו אותו להגביר את תמיכתו בפדאיון; נאצר חצה נקודה זו בקיץ 1967, כאשר ישראל העריכה את הליכתו על הסף כאינדיקציה לפלישה בלתי נמנעת ובחרה להגיב במכה מקדימה. במהלך מלחמת ההתשה החליטה ישראל לנצל הצלחה, יזמה הפצצות אסטרטגיות, כדי לכפות על מצרים הפסקת אש, אולם אילצה את מוסקבה להתערב בלחימה - אפקט מסדר שני, בלתי צפוי ובלתי רצוי. צדאם חוסיין חצה את 'נקודת השיא', כאשר מצג השווא שלו בעניין הנב"ק נעשה כל כך אמין, עד שהוא עורר פלישה אמריקאית אשר הביאה לנפילתו.

נקודת מפנה זו אינה מומשגת דיה במחשבה האסטרטגית ואינה מאובחנת דיה בעשייה הביטחונית הישראלית. לעתים, מפעיל צה"ל עוצמות יתר ומחמיץ את 'נקודת השיא בהרתעה' ובמערכה. יש יסוד להניח, כי אילו במלחמת לבנון השנייה הייתה ישראל "מסיימת את המבצע בסוף השבוע הראשון, היא הייתה יכולה להיתפס כמנצחת, כיוזמת של שינוי בכללי המשחק וכמי שנחושה להגיב בתקיפות ולשלם את המחיר על השגת יעדיה. לא מן הנמנע, כי אילו עצרה ישראל בנקודה זו, היא לא הייתה נמדדת ביחס למטרות הניצחון המוחלט"³⁷. ביעופרת יצוקה' מימשה ישראל את רוב הפוטנציאל שלה בשלב מוקדם יחסית של המערכה, אולם המשיכה בלחימה. דבר דומה התרחש ביעמוד ענף, כאשר המטרות העיקריות הושגו במהלך גלי התקיפה הראשונים.

בכל המקרים, ביצועים מרשימים במהלומת הבכורה הפיקו את האפקט הפיזי והפסיכולוגי החזק ביותר על היריב. האפקט נוצר כתוצאה משילוב של תגמול מסיבי מפתיע ופגיעה ביכולות קריטיות וביעדי ערך בשיעור גבוה. סיום המערכה בשלב זה עשוי היה להיות הניצול האופטימאלי של הפעלת הכוח, אולם צה"ל בחר להמשיך. בכל

³⁷ Malka A. (2008) p. 15. See also: Avi Kober (2008), pp. 3-40; Laish G. (2011), pp. 22-25.

המקרים, תוך כדי המערכה, היו קולות שהעריכו מחדש את ההיגיון המערכתי של פעולת הכוח והציעו עצירה מערכתית חד צדדית, אולם הצעות אלו לא התקבלו.

מחקר היסטורי, שיערך בדיעבד, יקבע האם צה"ל גם חצה את נקודת השיא בתקיפותיו בסוריה, במהלך 2013-2014, על רקע העברות אמל"ח מסוריה לחזבאללה. קרי, האם היה מדובר במיצוי מערכה אחת ובצורך לעבור למערכה ולהיגיון אחרים. יש יסוד להניח, ששחקנים אזוריים ובינלאומיים אינם תופסים בהכרח את התקיפות הללו לפי ההיגיון המערכתי הישראלי, אלא כתופעה שונה - לא מניעה של העברת אמל"ח, תוך אי חתירה תחת המשטר (על פי ההיגיון הישראלי), אלא לשיטתם - התערבות במלחמת האזרחים וניסיון להקריס את משטר אסד. כתוצאה מכך, ייתכן, כי הפעלות כוח כירורגיות בסוריה, שנתפסו בישראל כהצלחות, עלולות להתברר כגורמות לתוצאות מסדר שני, כגון: עלייה במוכנותם של סוריה, חזבאללה ואיראן להסלים בכלל, ומול ישראל בפרט, וכן הגברת המעורבות הרוסית באזור.

ניתן להציע שלושה הסברים אפשריים לשאלה - מדוע לעתים חוצה ישראל את 'קו השיא', כך שהפעלת הכוח אינה ממקסמת את הפוטנציאל שלה? ראשית, ההחלטה לסיים את הלחימה באופן חד צדדי פועלת נגד האינסטינקט הצבאי הבסיסי. באופן טבעי, קל יותר לסיים את המערכה בתנאים גרועים, ולא בעיצומו של ניצול הצלחה. צה"ל מעדיף, מסורתית, לעצור כאשר האויב מובס או הקהילה הבינלאומית דורשת זאת. השעיה של פעולה, הורדת הקצב המערכתי והתנתקות חד צדדית ממערכה מוצלחת, נוגדות את הכלל הצבאי העתיק - עקרון הרציפות וההמשכיות. כלומר, על התוקף לקטוע את הלחימה, רק כאשר המגן נכנע³⁸. הספרות הקלאסית אמנם מכירה במתח בין סיום פעילות צבאית בטרם עת (בניגוד לעקרון ההמשכיות)

³⁸ Handel M. (2001), pp. 171-172.

לבין העיקרון של 'נקודת השיא של ההצלחה'³⁹, אולם היא אינה מגדירה איזה עיקרון יש לאמץ ומתי. במתח הזה, בישראל, לעתים קרובות ידו של עקרון הרציפות על העליונה.

שנית, במערכות האחרונות, הירי הבליסטי אמנם פחת באופן ניכר תחת מהלומת הפתיחה, אך הוא לא פסק. באופן עקרוני, המתכננים האסטרטגיים בצה"ל הניחו מראש, ש'מערכה שהגיונה הרתעה' אינה יכולה להכריע 'מקאוומה בליסטית'. עם זאת, נראה, כי ההצלחה האופרטיבית הראשונית טישטשה במשהו הנחה זו, מה שיצר קושי פסיכולוגי לעצור את הלחימה. נוצר מתח בין הרצון לנצל את ההצלחה הראשונית לבין הצורך להתנתק באופן חד צדדי מהמערכה. במקרים מסוימים, בהשראת ההישגים הראשונים, או בשל העדרם, הן הדרג המדיני והן צה"ל מפגינים נטייה להפעיל כוח על פי הגיון האסכולה הישנה. נראה, כי מורשת ההכרעה המערכתית, בשילוב עם הצורך הפסיכולוגי לפצות על היעלמותה, מותירים חותם על תהליך קבלת ההחלטות ודוחפים אל מעבר ל'נקודת השיא של ההרתעה'.

השיח של הדרג המדיני במהלך 'צוק איתן' הפגין כיצד מטרות אסטרטגיות של המערכה הסיטו בהדרגה מ'הגיון של הרתעה' לעבר 'הגיון של הכרעה'.

לבסוף, אפשר שהחמצת 'נקודת השיא של ההרתעה' קשורה לדלות החשיבה המערכתית, ובמיוחד לעובדה שהקהילה האסטרטגית בישראל אינה מיומנת דיה ליישם את השיטה של Net Assessment. שיטה אנליטית זו מאפשרת לחקור, לאבחן ולהעריך אינטראקציות אסטרטגיות ממושכות. היא נועדה לבנות מודל דינאמי ורב ממדי של תחרות אסטרטגית בינינו לבין היריב, והיא מנסה לאבחן השלכות ואפקטים מכוונים ולא מכוונים, לרבות תוצאות מסדר שני, לאורך זמן⁴⁰. זיהוי של 'נקודת השיא' דורש 'חישוב מדוקדק של יחסי הכוחות

³⁹ Handel M. (2001), pp. 165-195.

⁴⁰ Rosen S. P. (2012), pp. 12-28.

הנוכחיים של שני הצדדים - צורות חשיבה ותרבויות אסטרטגיות של השחקנים - ותחזית זהירה של מגמות צפויות"⁴¹.

מעצם טבעה, שיטה זו של Net Assessment מתאימה מאוד לשרת את הדיאגנוזה של 'נקודת השיא של הניצחון'. עם זאת, טכניקות שלה ברמות האסטרטגית והמבצעית פחות מוכרות וכמעט שאינן מיושמות בצה"ל⁴². מומחים ספקנים לגבי היכולת לזהות את הנקודה הזו, הן מראש והן בעיצומה של המערכה⁴³. קלאוזביץ', למשל, מקבל, כי לא ניתן להבטיח זיהוי נכון של 'נקודת השיא', והוא משאיר את המשימה הזו ל'אינטואיציה של גאון צבאי'. לשיטתו, 'נקודת השיא אינה קבועה, אלא משתנה, וזיהויה תלוי בזיהוי נכון של תנאים ונסיבות המשתנים כל הזמן'; לא ניתן לזהות אותה באופן אובייקטיבי והיא 'לגמרי עניין של הדמיון'; העצה הטובה ביותר שלו היא 'להיות גאון צבאי, אבל אם זה לא אפשרי, בטוח יותר להיות זהיר'⁴⁴. על כן, יש לוודא, כי בהשראת ההצלחות הטקטיות, איננו מחמיצים את נקודה השיא, מסלימים או מייצרים לעצמנו מציאות אסטרטגית מורכבת, בעייתית ומסוכנת יותר.

אם כן, מאחר שאסטרטגיה אינה מדע, אלא אומנות, גם אם תאוריות של לימודי ביטחון אינן מציעות פתרון אוניברסאלי, הרי שהן תורמות, בכך שהן מסבירות את מהות הבעיה. לפיכך, בכוחן של הכרה, המשגה והפנמה של סוגיית 'נקודת השיא בהרתעה' לשפר את תפקודם של מעצבי האסטרטגיה והמערכה בצה"ל. יש להשתדל לאבחן את הנקודה הדינאמית הזו כל העת, גם במהלך אינטראקציות אסטרטגיות ממושכות ובמשברים ספציפיים, ולאמץ חקירה מתמדת שלה במסגרת חקירה מערכתית. יש לזכור, כי 'הצלחות יתר' של 'מערכות שהגיון

⁴¹ Handel M. (2001), p. 185.

⁴² Maoz Z. (2009), pp. 509-510.

See also: Blackwell J. (2010), pp. 43-46.

⁴³ Handel M. (2001), p. 187.

⁴⁴ Handel M. (2001), p. 184.

הרתעה' ושל המב"ם יכולות לייצר אפקטים צבאיים ומדיניים מסדר שני, שאינם רצויים, או לחולל מגמות לא רצויות בזירה אחרת.

בין 'מקסום העוצמה' לבין 'השפלה מערכתית'

בהמשך לכך, מתקיים מתח דומה בין הנטייה הטבעית לאיים במלוא העוצמה - ולממש את מלוא הפוטנציאל המערכתי, על מנת להפגין את אמינות האיום, הן בהיבט היכולות והן בהיבט הנחישות - לבין הניסיון להימנע מתוצאות הרסניות למוניטין ולדימוי העצמי של המורתעה, הנוצרות בעקבות המהלכים שלנו ועלולות לכרסם במשטר ההרתעה. לעתים קרובות, כבוד, תחושת השפלה, תסכול ונקמה מניעים תחשיבים והתנהגות אסטרטגיים. ולכן, רגשות אלו הם נכסים אסטרטגיים, שניתן לנצלם במסגרת מאמצי ההרתעה. אולם, יש לעשות זאת בזהירות, שכן גם מהלכים מוגבלים - רק לצורך יצירת אמינות האיום - עלולים ליצור אפקטים לא רצויים. ביתר שאת, אם האיום או השימוש בכוח עצמו מתעלמים משיקולים אלו, עלולה ההרתעה להתמוטט והשימוש בכוח עלול לגרום להסלמה לא מצופה. כמו כן, מסוכן לדחוק את הצד המורתע לפינה ולייצר אצלו תחושה שאין לא עוד מה להפסיד. שהרי ניתן להרתיע, אך ורק, כאשר הצד השני רוצה לשמר נכסים מסוימים. סיבה נוספת מדוע במצב כזה עלולה ההרתעה להפוך לכלי אסטרטגי לא רלבנטי היא בכך שהצד השני עלול להפסיק לתפקד על בסיס תחשיב אסטרטגי (שמבשר רעות, מאחר שמבחינתו כל החלופות גרועות באותה מידה), להתחיל להתנהל על בסיס אמוציות אסטרטגיות או לפנות, כפי שהציגה המערכה האחרונה בעזה, לאסקלציה לצורכי דה-אסקלציה, היגיון מערכתי, שמתכתב עם התפיסה של 'בעל הבית השתגע'. כמו כן, יש להשתמש במנוף זה בזהירות מול שחקנים, שיש תקווה ורצון, שיחסינו עמם יעברו שינוי עמוק ויגיעו, ביום מן הימים, לנרמול.

בין הרתעה לבין שינוי עמוק

הניסיון של השנים האחרונות מספק תימוכין נוספים לטענה, כי 'מערכות שהגיוון הרתעה', גם אם בסופן נוצר שקט לפרקים, אינן פותרות את בעיות היסוד עם היריב, אלא רק מאפשרות לכאורה ניהול של אלימות מתמשכת. אשליה זו עלולה לגרום לשביעות רצון עצמית בקרב הקברניטים, ועל כן לחסוך מהם את הצורך לגבש אסטרטגיה.

'מאזני ההרתעה' ו'תחרות הלמידה'

מסורתית, גישה של ישראל ליציבות האסטרטגית, נבעה מעמדת עליונות צבאית - להרתיע מבלי להיות מורתעת, ולא מתוך תפיסה של מאזן כוחות שווה. גישה זו יושמה מול יריבים מדינתיים בעידן מלחמות ההכרעה, אך לאור שינוי בטבע העימותים לכיוון התת-קונבנציונאלי, מצאה ישראל את עצמה מתנהלת במצב של מאזני הרתעה. הדבר התחדד במיוחד כאשר ההרתעה החלה להתבסס לא רק על יכולתה של הקהילה האסטרטגית, אלא בעיקר על הנחישות האסטרטגית של החברה לשאת בתוצאותיו של מאבק ממושך, המנוהל נגד העורף האזרחי. הבנות 'ענבי זעם' הן מהדוגמאות הראשונות לתופעה זו, כאשר הצד השני הרתיע על בסיס יכולת ספיגה משמעותית יותר מזו של ישראל.

יריביה של ישראל מנצלים את ערכיה הדמוקרטיים-ליבראליים ומעצימים את רתיעתה מליזום מהלכים קרקעיים נרחבים, לכבוש מרכזי אוכלוסייה ולעמוד במחיר הנלווה לכך, לאורך זמן, ולהפעיל כוח אש מסיבי, כמו גם את שאיפתה למזער נזק סביבתי והומניטארי. המערכות של העשור האחרון שיקפו מאזני הרתעה אלו, הן בזירה הלבנונית מול חזבאללה והן בעזה מול חמא"ס. מגמת ההצטיידות בארסנל בליסטי ושכלולו, לצד ניהול המלחמה מקרב האוכלוסייה ונגד האוכלוסייה, נועדו בין השאר בראיית הצד השני, להרתיע את ישראל ולשפר את מאזן ההרתעה מולה.

אפקט מצטבר של תחושת חוסר אונים מול העליונות הקונבנציונאלית הישראלית גרם לשחקנים מסוימים לוותר על המוטיבציה של ההתנגדות המזוינת ויצר שינוי מדיני עמוק (לדוגמה, מצרים וירדן). עם זאת, הוא הביא שחקנים אחרים לחיפוש אחר מתכונת מערכתית אחרת למימוש מוטיבציית ההתנגדות. תופעה זו מוכרת בספרות כיעיצוב מסביבי'. שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים אימצו דפוסי לחימה תת-קונבנציונאליים ו'מקאוומה בליסטית' בפרט. תאוריית ניצחון חדשה זו מגלמת בתוכה לקחים מכישלונות ומהצלחות של שחקנים שונים במאבקהם מול ישראל וכן את התגובות של דעת הקהל הבינלאומית והישראלית לפגיעות אלו. מאזן הרתעה הנוצר, בין השאר, בזכות 'מקאוומה בליסטית' יכול גם להיתרגם על ידי הצד השני למאזן כפייה, במיוחד אם הצד השני ישפר את הדיוק ואת עוצמת הרש"ק ויוכל לאיים באופן אפקטיבי על מטרות תשתית אסטרטגיות. סביר להניח, כי 'תחרות הלמידה' הזו תימשך. אם וכאשר ישראל תמצא מענה מערכתית הולם לאתגר הבליסטי ותשוב להוכיח את האפקטיביות שלו מספר פעמים בשדה הקרב, אין להוציא מכלל אפשרות שמוטיבציית ההתנגדות אמנם לא תיעלם, אלא תתעל את עצמה לאפיק אחר, אפקטיבי יותר בראיית היריב, ואולי מורכב יותר בראייתנו. במובן זה, אפקטיביות מערכתית מתמשכת, שמובילה להרתעה מצטברת, היא מעין חרף פיפיות, אשר עשויה לא רק לנטרל את הכוונות העוינות, אלא לעודד חדשנות צבאית, שעלולה לייצר התנגדות מסוכנת יותר (כמו שקרה בעשורים האחרונים, כאשר המאבק נגד ישראל הוכוון נגד העורף האזרחי, ולא נגד חזית צבאית). לדוגמה, יריביה של ישראל, באופן מסורתי, לא בחרו במלחמות בזק, אלא ביססו את תאוריית הניצחון על מלחמת התשה. עם זאת, לאחרונה, מסתמן שיפור משמעותי בארסנל הבליסטי שלהם, במונחים של טווחים, דיוק ועוצמות רש"ק, ואין לשלול את האפשרות, ששחקנים אסימטריים יעצבו את המערכה העתידית שלהם על פי קווי המתאר של 'מלחמת בזק', באמצעות 'מהלומת אש', הן נגד העורף האזרחי והן נגד מטרות תשתית אסטרטגית, צבאית ולאומית.

אתגר 'הבנת האחר'

הגישה הישראלית להרתעה ודפוסי הפעלת הכוח של צה"ל נראים לעתים למומחים זרים, המתבוננים מהצד, כמנוגדים לאינטואיציה. עם זאת, ההתנהגות האסטרטגית של ישראל מעוררת תמיהה, רק אם בוחנים אותה במנותק מהתרבות האסטרטגית שלה - מיזוג של ערכים, נורמות, רעיונות, אמונות, נרטיבים וחוויות, אשר יחדיו מעצבים את יחסה של קהילה אסטרטגית נתונה לשאלות של 'שלוש ומלחמה'. כמסגרת אנליטית, מאפשרת התרבות האסטרטגית להבין טוב יותר את ההתנהגות האסטרטגית 'המוזרה' של 'האחר', שלכאורה, אינה מתקבלת על הדעת. הבדלים בתרבויות אסטרטגיות באים לידי ביטוי גם בהמשגתו של מושג ההרתעה ובהבנתו. על כן, גישות להרתעה משתנות מקהילה אסטרטגית אחת למשניה והן תלויות הקשר תרבותי ואסטרטגי. לדוגמה, החשיבה האסטרטגית הסובייטית שללה את מושג ההרתעה, ואילו ההמשגות הרוסיות הנוכחיות שונות, במידה מסוימת, מהתאוריה האסטרטגית המערבית⁴⁵. ההגות הצבאית הג'יהאדיסטית⁴⁶, החשיבה האסטרטגית המוסלמית המסורתית והמשגות איראניות ומצריות בנושא ההרתעה - מצביעות על כך, שמקורות ההרתעה והמשגתה משתנים בקרב שחקנים אסטרטגיים שונים. מקרי הבוחן הסיני⁴⁷, הפקיסטני וההודי⁴⁸ אף מצביעים על החותם, שמותירים גורמים רעיוניים ותרבותיים על החשיבה האסטרטגית ועל ההרתעה. הרתעה, אפוא, אינה מושג אוניברסאלי, ולפיכך יש לחקור בקפידה כיצד שחקנים שונים ממשיגים אותה. יש להתאים במדויק את העברת האותות למנטאליות האסטרטגית ולתפיסת ההרתעה של היריב, שאם לא כן, אותות אלו עלולים להתעוות, להיות בלתי מובנים או להיתפס שלא כהלכה. אותות אמיתיים עשויים להתפרש כאיומי סרק, ולהפך.

⁴⁵ Adamsky D. (2014), pp. 91-134.

⁴⁶ Brun I. and Valensi C. (2012), pp. 107-130.

⁴⁷ Newmyer Deal. J. (2012).

⁴⁸ For example see: Narang V. (2010); Cohen S. (2010); Bharat K. (2008); Rosen S. (1995).

אפשר לייחס למעשים מסוימים משמעויות שאינן קיימות ולאפיין אותם כאותות מכוונים, ומנגד, להחמיץ אותות אמיתיים, אשר עלולים לגרום למחדל ולהסלמה. הבעיה הופכת מורכבת יותר כאשר מדובר באינטראקציות אסטרטגיות מרובות שחקנים. יש להביא בחשבון שאלות אלו בעת החשיבה על מאזני הרתעה, והעיסוק בהן מזמין מאמץ מחקרי נפרד.

אתגר 'בחינת מצב ההרתעה'

אחד מכשלי הבלבול המושגי בין הרתעה טקטית להרתעה אסטרטגית מוביל פעמים רבות לדיון עקר ומכניסטי, שתכליתו היא חיפוש 'מדד הרתעה' (בבחינת 'הרתעומטר'; 'Deterrometer'). תופעה נפוצה זו היא גם ביטוי לטקטיזציה של השיח המערכתי לכדי דיון בפרמטר דומיננטי. לכן, דווקא הפרוצדורה של הערכת מצב, הדנה ב'מצב ההרתעה', פוגעת בצורך לקיים מפגשי למידה מערכתיים ואסטרטגיים. חקירה מערכתית תאפשר בחינה רחבה של המדיניות, ובכלל זה גם של ממד ההרתעה והסטאטוס שלה, כמו גם התייחסות לכל האתגרים והמתחים שצוינו במסמך זה, לרבות: תדמית ההרתעה של ישראל בעיני יריביה השונים; בחינת השפעתם של מהלכינו האחרונים על מגמות מתהוות בסוגי הרתעה שונים, הזיקות והמתחים ביניהם; אפקט ההרתעה המצטברת ומאזני ההרתעה בזירות השונות (כיצד היריב מרתיע את ישראל, בראייתו ובראייתנו). בתחום האחרון, במיוחד, תידרש ההערכה המערכתית להתייחס למכלול ההיבטים הלא צבאיים, כגון: חוסן לאומי והלכי הרוח בחברה. המטרה היא לנהל היטב את הפוטנציאל הקיים, כדי לתעל את האנרגיה האינטלקטואלית בכיוון הנכון ולשאול את השאלות הנכונות.

סיכום

כורח 'הלמידה המערכתית'

המערכה האחרונה בעזה, 'צוק איתן', שנמשכה כחמישים ימים, הבליטה, הלכה למעשה, את המתחים והאתגרים בחשיבה, בעיצוב ובניהוג של מערכות כפי שנדונו בפרסום זה. מבצע 'צוק איתן' הפגין, ביתר שאת, כי בעת עיצוב רעיון מערכתי, מתנהלים מקבלי החלטות במתח בין הכמיהה להרתעה לבין הכמיהה להכרעה, כאילו שמדובר בשני קטבים שאינם יכולים לדור בכפיפה אחת. הנטייה לקטלג מערכה נתונה, באמצעות מיקומה כנקודה במנעד בין הכרעה להרתעה, היא התנהלות שאינה משקפת את מורכבות המציאות האסטרטגית ואינה משרתת את תהליכי העיצוב המערכתי והתכנון המבצעי של צה"ל.

המערכה בעזה הדגימה, כי הרתעה והכרעה הן מצבי יסוד אסטרטגיים, ניגודים משלימים, המקיימים יחס דיאלקטי מתמיד. לכל מאמץ להכריע מתלווה אפקט הרתעתי, כפי שכל מהלומה, שעוצבה על פי היגיון הרתעתי, נועדה להכריע או פרטיבית את המערכת היריבה, באופן שיביא את הצד השני לשיתוק מערכתי, לפחות בסבב הלחימה הנתון. באשר לקביעת האפקטיביות של ההרתעה, הן לפני המערכה והן לאחריה - נושא שכבר זוכה לשיח ולבירור בעת כתיבת שורות אלו - חשוב לציין, כפי שמראה מחקר זה, ש'הרתעה' היא מושג או מצב אסטרטגי שאיננו קוטבי, אלא מנעד לא דיכוטומי, שבו קריסה של סוג אחד של הרתעה אינה מעידה בהכרח על כישלון של סוג אחר שלה.

בשנים האחרונות, בעקבות שינוי פרדיגמאטי ולאור למידה מהמערכות האחרונות, לרבות מבצע 'צוק איתן', התחדד הצורך לקיים חשיבה שיטתית על תהליך עיצוב ותכנון של מערכות, לפתח תשתית תפיסתית ומושגית מוצקה בתחום ולמסדה. כיום, מאמצים אינטלקטואליים בתחום ההרתעה מתקיימים לעתים באופן מאולתר יחסית, והם אינם נתמכים בתורה מתודולוגית סדורה ומגובשת. הכרת המגבלות האנליטיות, האתגרים והמתחים בתחום ההרתעה עשויה

להיתרגם לתפיסה משוכללת יותר, לרבות יתר תחכום בעת הפעלת הכוח, הימנעות מהסלמה לא מכוונת והערכת יעילות ההרתעה. שיפור הלמידה המערכתית בתחום זה אינו מבטיח הישג מערכתי ואסטרטגי, אולם הוא עשוי להגדיל את הסיכויים לכך. למידה מערכתית של מפקדים בכירים, בתחום זה במיוחד, דורשת לחקור ולארגן את הידע הקיים אודות ההתנהגות האסטרטגית שלנו ושל היריב, בדרך שונה מזו שאנו מורגלים בה. לרשות צה"ל והקהילה האסטרטגית עומדים המידע, הניסיון והיכולת כדי להמשיך לפתח ידע והמשגה חדשים ונחוצים.

הניסיון עד כה מוכיח, שיישום טרמינולוגיה מתאוריית ההרתעה הגרעינית לאינטראקציות קונבנציונאליות, כמו גם לאינטראקציות תת-קונבנציונאליות, אינו תורם לדיון ואף מסב לו נזק. גם אם אותו היגיון בסיסי - להשפיע על התחשיב האסטרטגי של היריב באמצעות איום - מונח בבסיס האינטראקציות, הן בסביבה הגרעינית והן בסביבה הלא גרעינית, הרי שהמושג 'מערכות שהגיון הרתעה' הוא חלול ומבלבל. נראה, כי אין להסתפק בהמשגה הקוטבית של 'מערכות שהגיון הרתעה' או 'הכרעה', כי אם יש לפתח המשגה אלטרנטיבית, המבחינה בין הממדים האסטרטגיים, המערכתיים והטקטיים, אשר תיתן ביטוי למורכבותה של אומנות המערכה, כחלק מגיבושה של אסטרטגיה רלבנטית.

אפילוג - ברוח ש"י עגנון, אשר כתב ב'הדום וכסא' (לפנים מן החומה, תל אביב: שוקן, 1975, עמ' 115): "משנשתנו העתים נשתנו המעשים, משנשתנו המעשים נשתנו המושגים" - נאמר אנו: "מְשַׁנְּשֵׁתְנוּ הָעֵתִים נְשַׁנְּשֵׁתְנוּ הַמּוֹשָׁגִים, מְשַׁנְּשֵׁתְנוּ הַמּוֹשָׁגִים נְשַׁנְּשֵׁתְנוּ הַמַּעֲשִׂים."

מקורות

Adamsky Dima (2014), Nuclear Incoherence: Deterrence Theory and Non-Strategic Nuclear Weapons in Russia, **Journal of Strategic Studies**, Vol. 37, No. 1, pp. 91-134.

Adamsky Dima (2010), **The Culture of Military Innovation**, Stanford CA: Stanford University Press.

Almog Doron (2005), Cumulative Deterrence and the War on Terrorism, **Parameters**, Winter, Vol.34, No. 4, pp. 4-19.

Atzili Boaz and Wendy Pearlman (2012), Triadic Deterrence: Coercing Strength, Beaten by Weakness, **Security Studies**, Vol. 21, pp. 301-335.

Bar-Joseph Uri (2004), The Paradox of Israeli Power, **Survival**, Vol. 46, Iss. 4.

Bar-Joseph Uri (1998), Variations on a Theme: The Conceptualization of Deterrence in Israeli Strategic Thinking, **Security Studies**, Vol. 7, No. 3, Spring, pp. 145-181.

Betts Richard (2013), The Lost Logic of Deterrence, **Foreign Affairs**, Vol.92, No.2, March, pp. 87-99.

Betts Richard (1985), Conventional Deterrence, **World Politics**, Vol. 37, No. 2, January, pp. 153-179.

Bharat Karnad (2008), **India's Nuclear Policy**, NH: Greenwood Publishers.

Blackwell James (2011), Deterrence at the Operational Level of War, **Strategic Studies Quarterly**, Vol. 5, No. 2, Summer, pp. 30-51.

Braur Jurgen and Hubert Van Tuyll (2008), **Castles, Battles and Bombs**, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Brun Itai and Carmit Valensi (2012), *The RMA of the Other Side*, in: Adamsky Dima and Kjell Inge Bjerga, **Contemporary Military Innovation**, London: Routledge.

Brun Itai (2010), *The Other Revolution in Military Affairs*, **Journal of Strategic Studies**, Vol. 33, No. 4, August, pp. 535-565.

Cohen Stephen (2010), **Arming without Aiming**, Washington: Brookings Institution Press.

Eran Ehud (2013), **Israel and Weak Neighboring States**, Ramat Gan: Mitvim, February. (Hebrew)

Feldman Shai (2009), *Deterrence and the Israeli-Hezbollah War*, in: Anthony Cain (ed.) **Deterrence in the 21st Century**, Muir S. Fairchild Research Information Center.

Freedman Lawrence (2004), **Deterrence**, UK: Politi.

Gross Stein Jennis (1996), *Deterrence and learning in an Enduring Rivalry: Egypt and Israel, 1948-1973*, **Security Studies**, Vol. 6, Iss. 5, pp. 104-152.

Handel Michael (2001), **Masters of War**, London: Frank Cass.

Handel Michael (1995), *The Evolution of Israeli Strategy*, in: Williamson Murray, McGregor Knox and Alvin Bernstein, **The Makers of Strategy**, Cambridge: Cambridge University Press.

Howard Michael and Peter Paret (1984), **On War**, Princeton: Princeton University Press.

Henriksen Dag (2012) *Deterrence by Default?*, **Journal of Strategic Studies**, Vol. 35, No. 1, February, pp. 95-120.

Huntington Samuel (1984), Conventional Deterrence and Conventional Retaliation in Europe, **International Security**, Vol. 8, No. 3, Winter, pp. 32-56.

Jervis Robert, Richard Ned Lebow and Janice Gross-Stein (1985), **Psychology and Deterrence**, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Kober Avi (2008), The IDF in the Second Lebanon War, **Journal of Strategic Studies**, Vol. 31, No. 1, pp. 3-40.

Laish Gur (2011), The Second Lebanon War - A Strategic Reappraisal, **Infinity Journal**, Vol. 4, No. 1, pp. 22-25.

Lebow Richard Ned (2007), Thucydides and Deterrence, **Security Studies**, Vol.16, No. 2, April-June, pp. 163-188.

Lieberman Elli (2013), **Reconceptualizing Deterrence**, New York: Routledge.

Lieberman Elli (1995), Deterrence Theory: Successes or Failure in Arab-Israeli Wars? **NDU McNair Papers**, No. 45, October, Washington DC: NDU.

Lupovich Amir (2011), Cyber Warfare and Deterrence, **INSS Military and Strategic Affairs**, Vol. 3, No. 3, December, pp. 49-62.

Luttwak Edward (2003), **Strategy: The Logic of War and Peace**, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Mahnken Thomas G. (ed.) (2012), **Competitive Strategies for the 21st Century: Theory, History, and Practice**, Palo Alto: Stanford University Press.

Malka Amos (2008), Israel and Asymmetrical Deterrence, **Comparative Strategy**, Vol. 27, Iss. 1, pp. 1-19.

Maoz Zeev (2009), **Defending the Holy Land - A Critical Analysis of Israel's Security and Foreign Policy**, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Mearsheimer John (1985), Prospects for Conventional Deterrence in Europe, **Bulletin of the Atomic Scientists**, Vol. 41, No. 7, August, pp. 158-162.

Mearsheimer John (1983), **Conventional Deterrence**, Ithaca: Cornell University Press.

Michael Kobi (2011), Limitations of Strategic Maneuver, **Infinity Journal**, Vol. 4, No.1, pp. 12-17.

Narang Vipin (2010), Posturing for Peace, **International Security**, Vol. 34, No. 3, Winter, pp. 38-78.

Newmyer Deal Jacqueline (2012), Deterrence with Chinese Characteristics, Presentation at the Symposium: **History, Theory and Practice of International Security**, June, Herzliya: School of Government, IDC Herzliya.

Overy R.J. (1992), Air Power and the Origins of Deterrence Theory before 1939, **Journal of Strategic Studies**, Vol.15, No.1, March, pp. 73-101.

Petrelli Niccolo (2013), Deterring Insurgents: Culture, Adaptation and the Evolution of Israeli Counterinsurgency, **Journal of Strategic Studies**, Vol. 35, No.1. pp. 521-554.

Rid Tomas (2012), Deterrence beyond the State: the Israeli Experience, **Comparative Strategic Policy**, Vol. 33, No. 1, pp. 124-147.

Rosen Stephen Peter (2012), Competitive Strategies: Theoretical Foundations, Limits, and Extension, in: Thomas Mahnken, **Competitive Strategies for the 21st Century**, Palo Alto: Stanford University Press.

Rosen Stephen Peter (1995), **India and its Armies**, Ithaca, NJ: Cornell University Press.

Quester George (1986), **Deterrence before Hiroshima: the Airpower Background of Modern Strategy**, New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Shabtai Shai (2012), The Concept of the War in between the Campaigns, **Maarachot**, 445, pp. 24-27. (Hebrew)

Shimshoni Jonathan (1988), **Israel and Conventional Deterrence**, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Wielhouwer Peter (2005), Toward Information Superiority: The Contribution of Operational Net Assessment, **Air and Space Power Journal**, Vol. 19, No. 3, Fall.

Yadlin Amos (2012), Conclusion, in: **In the Aftermath of Operation Pillar of Defense The Gaza Strip, November 2012**, Shlomo Brom, ed., Tel Aviv: INSS.

עשתונות - במה למחשבות ורעיונות

עורכת הסדרה: סגן אלוף נאוה גרוסמן-אלוני

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי שואף לעסוק בחקר תופעות מתהוות בהקשרי הביטחון הלאומי, מפתח ידע אקטואלי להוראה במכללה ומשתתף בניסיון לנסח תפיסת ביטחון רשמית ועדכנית למדינת ישראל, בהובלת המטה לביטחון לאומי. חצר המכללות מבקשת לשמש אכסניא ובית מדרש, אשר בו יתפתח ידע חדש ורלבנטי עבור גופי הביטחון הלאומי, מכללות צה"ל וגופי מחקר עמיתים, בארץ ובחוץ לארץ, ובהשתתפותם. המרכז שם לו למטרה לממש את הייעוד המחקרי של המכללה לביטחון לאומי, תוך ניצול יתרונו היחסי בתחום הביטחון הלאומי כמקום מפגש בין-ארגוני ולאור ניסיונם המעשי של התלמידים, הבא לידי ביטוי במחקר.

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי

מחנה דיין, גלילות, ד"צ 02624, צה"ל

טל': 03-7607335, דוא"ל: navag@indc.org.il

הודפס בבית הדפוס של המכללות הצבאיות

כל הזכויות שמורות © למכללה לביטחון לאומי, צה"ל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר - כל חלק שהוא מהחומר שבחוברת זו.

ראו אור בסדרה:

ר"ז (2014), המחאה בקרב ערביי ישראל - מאפיינים, סיבות ומגמות
(גיליון 7)

אל"ם ש' (2014), מרכיבי חוסן ארגוני כמפתח לרציפות תפקודית בצה"ל
(גיליון 6)

אפק שרון (2013), ההתקפה הקיברנטית - קווים משפטיים לדמותה, יישום
כללי המשפט הבינלאומי על לוחמה במרחב הקיברנטי (גיליון 5)

צפרי-אודיז מירב (2013), השלכות התגרענותה של איראן על 'הסדר הגרעיני
העולמי' (גיליון 4)

אורטל ערן, תמיר ידעי (2013), 'פרדיגמת סבבי ההרתעה' - דפוס אסטרטגי
ודוקטרינה במבוי סתום (גיליון 3) (מסווג, פנימי, לא להפצה)

אורטל ערן (2013), חדשנות פרדיגמטית בצה"ל? על למידה בהקשרי בניין
הכוח, הפעלתו ומה שביניהם (גיליון 2) (מסווג, פנימי, לא להפצה)

אורטל ערן (2013), על העברת מלחמות האש לשטח האויב ועל הכרעה
פרדיגמטית (גיליון 1) (מסווג, פנימי, לא להפצה)

עשתונות* - במה למחשבות ורעיונות היא סדרה עתית הרואה אור במסגרת מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי. הדברים המובאים בה נועדו להביא לקהילת הביטחון הלאומי מחשבות, תפיסות ורעיונות רעננים וחדשניים בנושאים הרלבנטיים לה. הקוראים מוזמנים להרהר ולערער אחר הדברים. אנו חותרים לשיח מאתגר, פתוח וביקורתי, מתוך אמונה ששיח כזה יחדד את עשתונותינו - לבל נאבדם.

*** במקרה של אובדן, נא לפנות לגורמים המוסמכים.**

עֶשְׂתוֹן ז' (מן עשת; מצוי בספרות בעיקר בריבוי) עֶשְׂתוֹנוֹת, עֶשְׂתוֹנִים - מחשבות, רעיונות. "כי רבים עשתוני בני אדם" (בן-סירא ג כב); "ורחקו מאד מחשבות איש מעוזו עשתונותיו" (אברהם אבן-עזרא, א 192); "עיניו מפליגות בחלומות וברעיונות עשתונות שונים" (הזו, צל, 120); "אבדו עשתונותיו" (שאול מתהילים קמו ד): נבוך, התבלבל.

(מילון אבן-שושן)

מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי